

Z.Y.SHANASIROVA

MAKTABGACHA TA'LIMDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

SHANASIROVA ZAHRO YULDASHOVNA

**MAKTABGACHA TAILIMDA
TABIAT BILAN TANISHTIRISH**

O'quv qollama

60110200 - Maktabgacha ta'lim

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI**

**«BOOK TRADE 2022»
TOSHKENT – 2022**

UO.K: 377.632.20

KBK: 78.5ya40

KIRISH

Z.Y.Shanasirova

Maktabgacha ta'limda tabiat bilan tanishtirish. O'quv qollanma.
– Toshkent. «BOOK TRADE 2022», 2022. – 120 b.

Mazkur o'quv qollanma oliy ta'lim muassasalarida **60110200** –
“Maktabga-cha ta'lim” bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha bo'lajak
tabiiyatchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, “maktabgacha ta'limda tabiat
bilan tanishtirish” fani bo'yicha foydalanishga tavsiya etiladi.

Tuzuvchi:

Z.Y.Shanasirova – ChDPU “Maktabgacha ta'lim metodikasi”
kafedra o'qituvchisi

Tagirizchilar:

T.L. Xurvalieva – ChDPU “Maktabgacha ta'lim fakulteti”,
“Maktabgacha ta'lim metodikasi” kafedra (DSc), professori

D.A.Abdurahimova – O'zbekiston Respublikasi Quroli Kuchlar
Akademiyasi “Gumanitar fanlar” kafedra p.f.d. (DSc), professori

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligining 2022-yil 19-iyuldagi 233-sonli buyrug'i bilan chop qilishga
tavsiya etilgan hamda **O'quv adabiyotini nashr guvohnomasi**ga
muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan
lisensiya berilgan nashriyotlarda nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-8774-2-9

Tabiatning jamiyat ma'naviy hayotida tugan o'rni katta. “Buyuk
kelajak – xalqning yuksak ma'naviyatidir. Fugarolarimizni yuksak
ma'naviyatli fazilatlar bilan tarbiyalash, yoshlarni boy madaniy merosga
hurmat, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash zarur”.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasi hukumati va shaxsan Prezidenti
yosh avlod va fugarolarda o'z ona zaminiga muhabbat, tabiatga hurmat
tuyg'usini tarbiyalashga katta e'tibor qaratmoqda.

“Ilk qadam” Davlat dasturida bolalarda tabiatga muhabbat, go'zallik
tuyg'usini rivojlantirish zarurligi haqida so'z boradi. Va bu ta'limning
tabiiy qismlaridan biridir. Dastur bolalarni tabiat bilan tanishtirish
bo'yicha pedagoglar ishining mazmunini beradi, tabiatda bolalarning
bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlarini
belgilaydi. Agar bolalar birinchi navbatda o'z ona yurtining tabiati bilan
tanishsalar, bu talablarni qondirish mumkin, chunki bolaning bilimni
shakllantirish tashqi dunyo bilan bevosita mulqot jarayonida amalga
oshiriladi. Tabiat, atrofdagi odamlar va narsalarning go'zalligini his
qilish bolada alohida hissiy va ruhiy holatlarni yaratadi, hayotga
bevosita qiziqishni ko'rsatadi, qiziquvchanlikni, fikrlashni, xotirani va
hokozolarni kuchaytiradi.

Tabiat – bu butun olam bo'lib, unda organik (tirik) va noorganik
(jonsiz) dunyo mavjud. Insoniyat azaldan tabiatni qadrlab, unda nafaqat
uning boquvchisini, balki donishmand tarbiyachi va murabbiyini ham
ko'radi.

Tabiatning odamlar hayotidagi ahamiyati juda katta va rang-barangdir.
Shakllar, ranglar va tovushlarning go'zalligi va uyg'unligini idrok etish,
tabiatda sodir bo'ladigan hodisalarni kuzatish quvonch hissini uyg'otadi
va katta zavq bag'ishlaydi.

Badiiy qadriyatlar yaratishda tabiat katta rol o'ynaydi. Tabiat kuchi
bilim manbaidir. Tabiat bilan mulqot qilish, uning sirklarini bilish
insonni olibanob qiladi, uni yanada sezgir qiladi. Yurtimiz tabiatini
qanchealik ko'p o'rgansak, uni shunchalik seva boshlaymiz.

Tabiat insonning moddiy va madaniy ne'matlari manbai va qudratli
bilim manbaidir. Uning murakkab organizmlarining mukammal ishini
o'rganish texnologiya, ixtiro va kashfiyotlar, qurilmalar yaratish uchun
kalt hisoblanadi. Hatto Vinchidan oldin Leonardo ham samolyot

qurishda qushlarning parvozi tamoyildan foydalanishga harakat qilgan.

Tabiatni bilish, uning ob'ektlar va hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarga kirib borish tafakkur va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish qobiliyatini rivojlantiradi. Tabiatning tabiiy ahamiyatini o'rtiqcha baholab bo'lmaydi.

Ko'pgina buyuk mutafakkirlar va pedagoglar bolaning hayotining birinchi yillarida rivojlanishi ko'p jihatdan tabiiy muhitga bog'liqligini yozganlar. Tabiatni muhofaza qilishning sababi ko'p jihatdan har bir insonning ongi, o'z ona yurti taqdiri uchun fuqarolik mas'uliyatiga bog'liq.

tabiat va bu, o'z navbatida, odamlarni tarbiyalashga e'tiborni kuchaytirishni, ehtiyotkor bo'lishni talab qiladimaktabgacha yoshdan boshlab tabiatga munosabat - kelajakdagi shaxsning asoslarini shakllantirish davri.

Tirik va jonsiz tabiatga ehtiyotkorlik va g'amxo'rlik bilan munosabatta bo'lishni tarbiyalash, agar bolalar ular haqida kamida boshlang'ich bilimga ega bo'lsa, o'simliklarni etishtirish, hayvonlarga g'amxo'rlik qilish, tabiatni kuzatish, uning go'zalligini ko'rishning oddiy usullarini o'zlashtirganda mumkin.

Shu asosda bolalarda tabiatga, ona yurtga mehr-muhabbat shakllanadi.

Bolalikdan olingan tabiatni qanday bo'lsa, shunday ko'rish va tinglash qobiliyati bolalarda unga chuqur qiziqish uyg'otadi, bilimni kengaytiradi, xarakter va qiziqishlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish hissiy tajribaga asoslangan holda, ularning ongida atrofdagi dunyo haqida real bilimlarni tarbiyalash vositasidir.

Bolalar bog'chasida bolalar tabiat bilan, yilning turli vaqtlarida sodir bo'layotgan o'zgarishlar bilan tanishadilar. O'zlashtirilgan bilimlar asosida qiziquvchanlik, kuzatish, mantiqiy fikrlash, barcha tirik mavjudotlarga estetik munosabatta bo'lish kabi fazilatlari shakllanadi.

Tabiat ma'naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbasidir. Ularni yam-yashil o'tloqlar, yorqin gullar, qushlar, soylar va boshqalar o'ziga tortadi. Tabiatning cheksiz rang-barang olami bolalarda katta qiziqish, qiziqish uyg'otadi, ularni o'yunga, mehnatga, badiiy faoliyatga undaydi. Biroq, bolalar o'zlari tabiat bilan mulqot qilganda hamma narsani to'g'ri angalay olmaydilar, o'simliklar va hayvonlarga to'g'ri munosabat har doim ham shakllanmaydi. Bolani tabiat olami bilan tanishtirish,

realistik g'oyalarni shakllantirish - uning ob'ektlari va hodisalari to'g'risida bilim, ona tabiatining go'zalligini ko'rish qobiliyatini, unga muhabbat, ehtiyotkorlik va g'amxo'rlik bilan munosabatta bo'lish - maktabgacha ta'lim muassasasining eng muhim vazifalari. muassasa.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning ajralmas sharti amaliy harakatlarni bir vaqtning o'zida o'zlashtirishdir. Masalan, dalada, o'tloqda qanday o'simliklar borligi haqida bilim berishning o'zi etarli emas; bolalarni farqlashga, ularning xarakterli xususiyatlariga ko'ra eng keng tarqalganini tan olishga o'rgatish kerak.

Tabiat bilan mulqot qilish, uning sir-asrorlarini bilish insonni olibanob qiladi, uni yanada sezgir qiladi. Biz Vatanimiz tabiatini qanchalik ko'p o'rganasak, shunchalik sevimimiz boshlanadi.

Inson atom ichidagi energiyani kashf etdi va koinotni zabt etishga kirishdi. Bu tabiat kuchlarini o'zlashtirish va ulardan odamlar manfaati uchun foydalanish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati.

Tug'ilgan tabiatning ta'siri birinchi aniq bilimlarning manbai va ko'pincha umr bo'yi esda qoladigan quvonchli tajribalardir. Bolalar har doim va hamma joyda u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqa qilishadi.

Gullar va mevalarning rangi, shakli va hidi, qushlarning sayrashi, o'zlarning shirlashi va boshqa ko'p narsalar bolalarga tabiatni his qilish imkonini beradi va bolalarning estetik hissiyotlarini rivojlantirish, hissiy tarbiya uchun boy material bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ularni yashil o'tloqlar, yorqin gullar, qushlar, daryolar va boshqalar o'ziga jalb qiladi. Bolalarning tabiat haqidagi bilimlarining etishmasligi ko'pincha turli xil xurofot va xurofotlarning shakllanishiga olib keladi. Ko'pincha noto'g'ri tushunchalar bolalarning hayvonlarga nisbatan yomon munosabatta bo'lishiga, ularning tipritikanlarni, foydali hasharotlarni va hokazolarni yo'q qilishiga sabab bo'ladi. Bu nafaqat tabiatga zarar etkazadi, balki bolalar ruhiyatiga ham salbiy ta'sir qiladi va ularni qotib qoldiradi. Yangi, to'g'ri tushunchalarni shakllantirishdan ko'ra, mavjud noto'g'ri tushunchalarni tuzatish ancha qiyin. Shuning uchun bolalar maktabgacha yoshda tabiat haqida muhim ma'lumotlarni olishlari juda muhimdir.

Bolalarning tabiat hodisalarini to'g'ri ko'rsatishi uchun ularning

tabiatni idrok etish jarayonini yo'naltirish kerak. Bolalarni tabiatga yaqinlashtirmasdan va uni bolalar bog'chasining tarbiyaviy ishlarida keng qo'llamasdan turib, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama - aqliy, estetik, axloqiy va jismoniy rivojlanishi muammolarini hal qilish mumkin emas.

I BOB MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHITIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TABIAT HAQIDA TUSHUNCHA.

1.1-§. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi, maqsadi va vazifalari

O'simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh qalbnig to'g'ri o'sib shakllanishida, tabiatda bo'ladigan voqeahodisalarning sirasorini o'rganib voyaga yetishida katta manba bo'lib xizmat qiladi. Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: jonsiz va jonli tabiatdan iboratdir. Jonsiz tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, odamlar kiradi. Jonsiz tabiat deyarligiga sabab ular oziqlanmaydi, o'smaydi, ko'paymaydi, rivojlanmaydi.

Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak emas.

Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o'sadilar va ko'payadilar. Jonli tabiat vakillari o'simlik, havo, suv, yorug'lik, issiqlik va ozuqa bo'lmasa yashay olmaydi.

Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma'naviy boyitishning bintastuganmas manbaidir.

Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'limtarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidalari, xalqimizning an'analariга hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Biosfera yerda hayot paydo bo'lgandan boshlab, uzoq tarixiy davrlar davomida rivojlanib kelmogda. Yerning tirik organizmlar va biogen cho'kindi tog' jinslari tarqalgan qismini rus olimi akademik V.I.Vernadskiy *biosfera* (yunoncha — «bios» — hayot, «sfera» — shar) deb nomlagan. Biosfera sayyoramizning «hayot qobig'i» hisoblanib, tirik organizmlarning o'zaro chambarchas aloqa, munosabatlardan ibo-

rat murakkab ekosistemalar majmuini tashkil etadi.

V.I. Vernadskiy tushunchasiga ko'ra hozirgi vaqtda biosferaning tarkibiga faqatgina yerning qobig'ida tarqalgan tirik organizmlar kirib qolmay, balki qadimgi davrlarda organizmlar ishtirokida hosil bo'lgan litosfera qismini ham kiradi. Shuning uchun ham biosfera *neobiosfera* va *polebiosfera* kabi tarkibiy qismlarga ajratiladi.

Biosfera murakkab harakadagi tizim ekan, unda moddalar almashinuvi natijasida energiyaning qabul qilinishi, to'planishi va o'tkazilishi kabi jarayonlar boradi. Biosfera funksional nuqtai nazardan bir necha qatlamlardan tashkil topgan.

Biosfera yer sharidagi eng yirik ekotizim bo'lib, u quyi darajalardagi kichik tizimlarga bo'linib ketadi. Bular quruqlik va suv havzalari, okeanlar, metosferaning yuqori qatlami, atmosferaning quyi qatlamlari, bundan tashqari quruqlikda evolyusion tarixiy tizimlar sifatida biogeografik tabiiy mintaqalar, biotmlar, landshaft zonalar, ayrim landshaftlar va hokazolarga ajraladi.

Biosferaga katta doiradagi biotik moddalarning aylanishi xarakterlidir. Biosferaning umumiy vazni 3 1024 bo'lganda, tirik modda 1,8—2,5 1018g (quruq vazni)ga teng bo'ladi.

Biosfera tushunchasi fanga 1875yilda avstraliyalik zoolog E. Zyuss tomonidan kiritilgan. Biosfera haqidagi ta'limot esa akademik V.I. Vernadskiy tomonidan yaratilgan. Sayyoramizdagi barcha tirik organizmlar yig'indisini V.I. Vernadskiy «tirik modda» deb atadi. «Tirik modda»ning eng muhim xususiyatlari uning umumiy vazni, kimyoviy tarkibi va energiyasi hisoblanadi. Biosferaning ikkinchi tarkibiy qismi «o'tlik modda» bo'lib, V.I. Vernadskiyning aytishi bo'yicha tirik organizmlar qatnashadigan biosferadagi moddalar yig'indisidan hosil bo'ladi. Biosferada «oralik moddalar» ham mavjud bo'lib, ular o'tlik va tirik moddalarning birgalikdagi faoliyatidan hosil bo'ladi.

Ekologiya. Bugungi kunda ekologiya fani tushunchasi har bir kishining ongiga singib bormoqda. Deyarli har kuni gazeta sahifalarida, radio va o'ynatishon koksatsiyalarida hozirgi sharoitdagi ekologik muammolar hamda ularni hal etish borasida olib borilayotgan sa'y-harakatlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Ekologiya tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, «eko» — uy, makon va «logos» — fan degan ma'noni bildiradi. Tabiiy uyimizni o'rganish deganda, albatta, undagi barcha tirik organizmlar va jarayonlarni

o'rganish, ya'ni ushbu uyini yoki maskanni hayot uchun yaroqli holida saqlash kabi masalalar tushunilishi kerak. Ekologiya fani ham biologiya, geografiya fanlari singari mustaqil fan hisoblanadi. (U tirik organizmlarning yashash sharoiti va ularni o'zi yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlari hamda shu asosda vujudga keladigan qonuniyatlarini o'rganadi. Ekologiya tushunchasi fanga birinchi bo'lib 1866yilda nemis biolog E. Gekkel tomonidan kiritilgan. Populyatsiyalar, turlar, biotsenozlar, biogeotsenozlar va biosfera kabi tushunchalarekologiya fanining manbai hisoblanadi. Shuning uchun umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi: *avteologiya*, *populyatsiyalar ekologiyasi*, *sinekologiya* va *biosfera*.

1. *Autekologiya* («autos») — yunoncha so'z bo'lib, «o'zi» degan ma'noni bildiradi) ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan o'zaro munosabatini, ularning qanday muhitga ko'proq va uzviy moslashganligini o'rganadi.

2. *Populyatsiyalar ekologiyasi* («papulyason») — fransuzcha so'z bo'lib, «aholi» degan ma'noni bildiradi) populyatsiyalar tuzilmasi va dinamikasini, ma'lum sharoitda turli organizmlar sonining o'zgarish (biomassa dinamikasi) sabablarini tekshiradi.

3. *Sinekologiya* («sin») — yunoncha so'z bo'lib, uning ma'nosi «birlikda» demakdir) biogeotsenozlarning tuzilishi va xossalari, ayrim o'zsimlik va hayvon turlarini o'zaro aloqasini hamda ularni tashqi muhit bilan munosabatini o'rganadi.

4. Ekotizimlarning tadqiq qilishning rivojlanishi *biosfera* haqidagi ta'limotni vujudga keltiradi.

Bugungi kunga kelib ekologiya fani aniq biologik fanlar tizimidan chiqib, atrofmuhitga zamonaviy fan va texnika taraqqiyotining ta'siri natijasida o'ta kengayib ketdi. Fanga «inson ekologiyasi» degan atama ham kirib keldi.

Insonning tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi. 1921 yilda amerikalik olimlar Bortes va Park tomonidan «Inson ekologiyasi» degan yangi fan kiritildi.

Dastlab, inson ekologiyasiga tabiiy soha bo'limi sifatida qaralib, keyinchalik lining ijtimoiy, texnik, me'moriy-iqtisodiy va huquqiy tomonlari ham o'rganildi. Inson ekologiyasi insonning atrofmuhitga va aksincha, atrofmuhitning insonga ta'sirini o'rganadi. Inson ekologiyasini o'rganish natijasida ijtimoiy ekologiya vujudga keladi. Unga birinchi

bo'lib Raderik Mak Kenzil ta'rif bergan.

Ijtimoiy ekologiya ijtimoiy fanlardan bin hisoblanib, uning maqsadi inson bilan atrofmuhit o'rtasidagi xususiy bog'lanishlarni o'rganishdan iborat. Shunday qilib, ekologiya bugungi kunda tabiiy va ijtimoiy fanlar jumlasiga kirib, o'rganilayotgan obyekt yoki tizimning atrofmuhit bilan munosabatini keng miqyosda tadqiq etadi. Biosfera va inson ekologiyasi fanining obyekti bo'lib birligayrali soddada tuzilishdagi bakteriyalar, zamburug'lar, o'simlik va hayvonlar hamda ularning jamoalari xizmat qiladi. Ekologiya fani tabiat bilan tirik organizmlarning uzviy bog'lanishini ifoda etarekan, u shubhasiz tabiatni muhofaza qilishning ilmiy asosini tashkil etadi.

Qor yog'ishi. qor bo'roni. muz yurishi. momaqaldiroq, do'l yog'ishi, tuman tushishi va shu kabi tabiat hodisalari bilan bolalar tanishtirish. Bolalarga suvning inson hayoti uchun zarurligi, yer yuzidagi eng bebaho boylik ekanligi, uni asrash bizning burchimiz ekanligi haqida tushuncha berish. Turli xil predmetlar:

o'yinchoqlar, transport harakati haqida va bulutlar, qora bulut, quyosh harakati haqida boshlang'ich tasavvurlarni hosil qilish. Boshlang'ich harakat nuqtasini va jism harakat qilayotgan chiziqni belgilashga, harakat xarakterini aniqlashga(predmetlar sekin, tez harakat qilayapti) o'rgatish

O'simliklar dunyosi. Mahalliy o'simliklar haqida bolalar tasavvurlarini mustaxkamlash. Bolalar daraxtlarning 4-5 turi (tuf, terak, kayrag'och, to'l)(barglariga, po'stlog'iga, mevasiga qarab), butalarning xil(ina)matak, maymunjon) ni

2-3 yosh

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish.

Quyosh va oy haqida tasavvur hosil qilish.

Bolalarni uy hayvonlarining nomini atashga, ularning tovushiga taklid qilishga o'rgatish. Bolalarni hayvonlar gavdasining asosiy qismlari, ba'zi bir o'ziga xos alomatlari, xarakatlariga diqqatlarini jalb etish. Hayvonlarni parvarish qilish haqida tasavvur uyg'otish.

Bolalarni daraxt, gul va o't-o'shshi farqlashga o'rgatish. Ullarning diqqatini xonada o'stiriladigan gullarning chiroyiga jalb kilish, ularni sugorib turish zarurligini tushuntirish. Nomlari tanish bo'lgan sabzavot va mevalarni farqlashga o'rgatish. O'simliklarni ehtiyot

kilishga odatlantirish. Bolalar bilan fasllar almashishi va ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (yomg'ir, qor yog'ishi, quyosh charaqlab turishi) ni kuzatish. Guruh xonasida akvariumdagi baliqlarni, qushini kuzatish. Ullarni parvarishlashga kiziqish uyg'otish. Butun jonli tabiatga nisbatan gamxo'rlik hissinu tarbiyalash.

4-5 yosh

Jonli va jonsiz tabiat, yer kurrrasi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish

Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esayapti, yomg'ir yog'ayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini(suv tiniq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorbocho yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmasligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq kunda sekin qurishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qatiq, qum-sochiluvchan) ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-havodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esayapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqpashga o'rgatish. Qorning' xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishkoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari hakida suhbatlar o'tkazish.

O'simliklar dunyosi. Sabzavotlar (baqlajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar (anor, anjir, behi uzum, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi, ovqatga ishlatilishining (xomligicha. pishirilgan, tuzlangan va quritilgan holda) xarakterli belgilarini bilishlari: Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekillishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida qisqacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sargayishi, dala va boglarda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida suhbatlar

uyushirish. Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kilib bo'lishi, o'to'lanlarning esa xazonga aylanishi, faqat igna bargli archalargina har doimgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urug'dan o'simliklar o'stirish (o'sishdagi izchillik, o'sish uchun zarur sharoitlar).

Parvarish qilish haqida: o'simliklar hayoti va o'sishiing ayrim shartlari (ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq ser ozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish. Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gullashi, barg yozishi, o'to'lanlarning ko'karishi kabilarga jalb etish. Gilos va shaftoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rgatish. O'simliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniqlash va mustahkamlash. Daraxtlarda bitta tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir necha ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar ildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Atrofdagi o'simliklarning quyidagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'stlog'iga, o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshoq mevalar, sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (xiyobon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rgatish. Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarini aniqlash, kengaytirish.

Hayvonot dunyosi. Kuz-qish davrida olmaxon, quyon va tipratikan singari hayvonlar xayoti va tabiiy sharoitlari (qayerda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziqlanishi, dushmanlaridan qanday himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Fasllar o'zgarishi bilan quyon, olmaxon, tipratikan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qayerda yashaydilar, nimalar bilan oziqlanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushukchalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, ninachi kabi)ni farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi

mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishni va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziqlanishini qanday yuritishi, qanday foyda keltirishini, odamlar ular to'g'risida kanday g'amxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tipratikan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozgi mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya kurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona g'amxo'rligi xususiyatlari) bilan tanishtirish; tashqi kiyofasi, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini kushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar sovuishi bilan hasharotlar butkul ko'rilmay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qarata. Sovuq qish kunda qorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga naqadar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga g'amxo'rlik qilish hissiini tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziqlanishi, qishloq xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Qushlarga hayrixoxlik bilan munosabatda bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishni va to'g'ri xarakterlashni; yashash sharoitlari, nima bilan oziqlanishini qanday yuritishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish.

Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtida odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'y, yul'ar yoylovlarda o'tlashi, odamlar o't o'rishi, xushak jamg'arishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovliga keladigan qush, kapalak, qo'ng'iz va minachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish. ;;

O'quv yili oxirida bola:

- muassasa hovlisidagi 3-4 xil daraxt;
- madaniy va begona o'tsimon o'simliklardan 1-2 xili, ba'zi sabzavot va mevalar, uy hayvonlari, ularning bolalari, kush va hashoratlarni tanishi va ularni guruhlay olishi;
- 4-5 xil xona o'simliklarini nomini bilishi;

fasllar almashishi va ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (yomg'ir, qor yog'ishi, quyosh charqab turishi)ni payqashlari va tabiatni muhofaza qilish haqida dastlabki tushunchaga ega bo'lishlari;

- jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, kum-sochiluvchan)ni farqlay olishlari;
 - predmetlarni kuzatadi, oddiy tajribalar (cho'kadi-cho'kmaydi, yirtiladi-yirtilmaydi) o'tkazishni bilishi lozim.
- Mayda motorika tizimida ijobiy o'zgarishlar amalga oshadi (chaqqonlikning ortishi)

5-6 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esayapti, yomg'ir yogayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini (suv tiniq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorbocho yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmashligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq qunda sekin qo'yirishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, qum-sochiluvchan)ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-havodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esayapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqlashga o'rgatish. Qorning xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishqoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari haqida suhbatlar o'tkazish.

Osimliklar dunyosi. Sabzavotlar (baqlajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar (anor, anjir, behi uzum, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi, ovqatga ishlatilishining (xomligicha. pishirilgan, tuzlangan

va quritilgan holda) xarakterli belgilarini bilishlari: Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekilishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida kishgacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sarg'ayishi, dala va boglarda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida suhbatlar uyushtirish.

Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kilib bo'lishi, o'tlarning esa xazonga aylanishi. faqat igna bargli archalargina har doimgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urug'dan o'simliklar o'stirish (o'sishdagi izchillik, o'sish uchun zarur sharoitlar, parvarish qilish) haqida; o'simliklar hayoti va o'sishining ayrim shartlari (ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq serozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gullashi, barg' yozishi, o't-o'tlanlarning ko'karishi kabirlarga jalb etish. Gilos va shaftoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rgatish. Usimliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniklash va mustakamlash. Daraxtlarda bita tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir necha ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar tildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Atrofda o'simliklarning quyidagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'stlog'iga; o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshok mevalar: sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (xiyobon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarni aniqlash, kengaytirish.

Hayvonot dunyosi. Kuz-qish davrida olmaxon, kuyon va tipratikan singari hayvonlar xayoti va tabiiy sharoitlari (qayerda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziklanishi, dushmanlaridai kanday

himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Fasllar o'zg'arishi bilan kuyon, olmaxon, tiprashkan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qayerda yashaydilar, nimalar bilan oziklanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushukchalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, minachi kabi)ni farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishni va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziklanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishini, odamlar ular to'g'risida qanday gamxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ular uy hayvonlari va parandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tipratikan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozgi mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya qurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona gamxo'rligi xususiyatlari) bilan tanishtirish: tashqi kiyofasi, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini qushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar sovuqi bilan hasharotlar butkul ko'rilmay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qaratish. Sovuq qish kunida qorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga naqadar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga gamxo'rlik qilish hissini tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziklanishi, qishlok xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Qushlarga xarixoxlik bilan munosabatda bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishni va to'g'ri xarakterlashni; yashash sharoitlari, nima bilan oziklanishini

qanday yurishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish. Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtida odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'ylar yaylovlarda o'tlashi, odamlar o't o'rishi, xashak jamg'arishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovliga keladigan qush, kapalak, qo'ngiz va minachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ular uy hayvonlari va parandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

5-6 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarni predmetlar (sharchalar, kubiklar, o'yinchoqlar mashinalar) harakatlari bilan tanishtirish, ularning yo'llari va tezliklarini qiyoslashga o'rgatish.

Moddalarning qattiq holatdan suyuqlikka aylanishi (muzning, smola(qora saqich)ning erishi) va suyuq holatdan qattiq holatga aylanishi haqida tasavvurni kengaytirish.

Suyuklikni parga va aksincha, panni suyuqlikka aylanishi hodisalari bilan tanishtirish. Qattiq moddalarni suyuqlikka va suyuqlikni qattiq (barglari, ranglari, mevalariga qarab) nomini aytilishlar, farqlashlari, sabzavotlarning 6-8 xilini, mevali daraxtlardan 4-5 xilini (olma, nok, anor, anjur, olcha)ning nomlarini, ranglari, shakli, mazasi, ovqatda iste'mol qilishda xarakterli belgilarini bilishlari kerak.

Sabzavotlar va mevalar haqidagi umumlashtirilgan tasavvurlarni quyidagi belgilarga qarab shakllantirish: sabzavot va mevalar ovqatda qo'llaniladi, ularni maxsus yetishtiriladilar: sabzavotlar poliz(dala)da o'sadi, mevalar esa bog'da yetishtiriladi.

O'simlik (suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlanirish, kattalar yerdamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni bilishi

Xona gullaridan aloe bilan tanishtirishni davom ettirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish. Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani buzmaslik(tevarakatrofni iflos qilmaslik. o'tlanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish. O'simliklarning tuzilishi,

ularning ayrim qismlari vazifalari haqidagi tasavvurni aniqlash va kengaytirish: ildizlar suvni, ozuqa moddalarni shimib oladi, bular poya-lar orgali, tana orgali, shoxlar orgali yaproqlar, gullar, mevalarga yetka-zilishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, kuyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Zaruriy sharoitlar yetishmasligini bildiruvchi belgilarni bolalar bilishlari kerak: yorug'lik kam bo'lganida o'simlik yorug'lik tomonga cho'ziladi. Yaproqushri va gyuyasi oqaradi. ozika moddasi kam tuproqda o'simliklar sekin o'sadi, issiq bo'lmasa urug' ummaydi, barglar yozilmaydi, suvsiz o'simliklar kurib qoladi.

U'simliklarni ko'paytirishning usullaridan biri-qalamcha qilish bilan tanishtirish. Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan ganishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilar esa barg chiqarib (olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bahor tabiatning uyg'onish fasli ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish va chukurlashtirish. Ayrim o'simliklarning piyozidan, daraxtlarning qalamchasidan, butasidan ko'payishi mumkinligini tushuntirish va o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida bolalar bilan birgalikda erta gullaydigan daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qu rigan shox - shabbalarni kirgish. ko'milgan gul, tok va anor ko'chatl arini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Urug'lardan o'simliklar o'stirilishi (2-3 xil sabzavot lullaydigan o'simliklar misolida), o'simlikning o'sishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlar haqidagi(urug' unib chiqishi, yaproqli poya, gul, urug'), o'simliklar o'stirish, ularni parvarishlashning asosiy usullari(chopilgan yerga o'tkazish, suv kuyish, yerni yumshatish, o'toq kilish, ozuka berish) haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Hayvonot dunyosi. Yevvoyi hayvonlar(tulki, bo'ri, ayiq)ning xayoti bilan tanishtirish. Hayvonlarning tashqi kiyofasi, yashash tarzi xususiyatlarini ajrata bilish va xarakterlash ko'nikmasini shakllantirish. ular kayerda yashaydi. o'ziga qanday uy quradi, qanday yuradi, kuzda, kishda nima bilan oziqlanadi, k-ishga qanday tayyorgarlik ko'radi. Bolalarni hayvonlarning ko'rinishi va xulqidagi umumiylik va

o'xshashliklarni ajrata bilishga, bir-biriga o'xshashligiga karab xulosa chiqarish(o'mon hayvonlari, yirtqich hayvonlar)ga o'rgatish.

U'larga nisbatan ehtiyotkorona munosabada bo'lishga o'rgatish. Bolalar diqqatini kuz faslida ob-havo o'zgarishiga, daraxt barglarining sarg'ayibto'kilishiga, kishlar kiyimidagi o'zgarishlarga, hashorat va kushlarning kamayib qolganiga karatish, ularning sabablarini mustaqil aytib berishga o'rgatish

Kuz faslining eng go'zal xususiyatlari turli-tuman yorqin ranglarga boy ekanligi haqidagi bilimlarini aniqlashtirish. Bu davrdameva va sabzavotlar garq pishadi, yig'im-terim mavsumi boshlanadi. Kuz fasli haqidagi tasavvurlarini kengaytirish hamda mustaqil ravishda kattalarga yordam beriliga odatlantirish

Bolalar ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarakatrofni iflos qilmaslik, hayvon va kushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulish oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Hayvonog dunyosi. Uy hayvonlari (tuya, ot, sigir, qo'y, echki) va parrandalar (tovuq, xo'roz, kurka, o'rdak, goz)ning asosiy turlari, xayoti va sharoitlari haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirish kuyidagi belgilar asosida umumlashtirilgan tasavvurni tashkil kilish, odamlar yenisda yashaydigan va undan qo'rkmaydigan hayvonlar, foyda keltiradigan hayvonlar, insonlar, ularning hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishi, uy hayvonlarining kishilar hayotida tulg'an o'rni haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularda g'amxo'rlik tuyg'ularini mustahkamlash.

Bolalarga respublikamizda qishlab qoluvchi kushlar (musicba, chumchuq, kaklik, bedana) haqida tushuncha berish. Kushlarning ovqatlanishi, tashqi ko'rinishi, ulardagi o'zaro o'xshashlik va farqli tomonlarini farqlashga o'rgatish. U'larga qishda g'amxo'rlik ko'rsatish va xayrliohlik munosabatini tarbiyalashni davom ettirish.

Qish faslining o'zigaxostabiat haqidatush'ncha berish (k>nlar qishqa, sovuq, ayozli bo'lishi, arq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-paga yog'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usi oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaralish, ularning esteik tuyg'ularini shakllantirish.

Kunlar ilishi bilan q'ochllar, hashoratlarning ko'payishi, ularning

harakatini kuzatish. in kurishi. tuxum qo'yishi, bola ochishi va h.k. haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga qushlarning donxo'raklariga don solishni, suvlarini almashitirishni o'rgatish. Qafasga paxta, yumshoq matolardan tashlab, kushlarning harakatlarini kuzatish. Kushlarning sayrashini tinglash va farqlashga o'rgatish.

Ninachi, chumoli, asalari. kapalaklarning paydo bo'lish sababi, hayot tarzi, nima bilan oziklanishini tushuntirish.

Bahorda tabiatdagi o'zgarishlar haqidagi tasavvurni bir tizimga kegma ketikka tushirish. Issiqlikning ortib borishi bilan qor, muzlarning erib borishi o'rtasidagi, tuproqning xolati. Bularning barchasini tabiat uyg'unligiga ta'siri to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Yoz faslida poliz, bog' va dalalardamevalar pishishi, ayri.m sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni hiddan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri, foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida suhbatlashish.

Yer maydoichasidagi va yaqin oradagi o'simliklar haqidagi bilimlarini aniqlash. Yaproq, gul, va mevalari, po'stlog'iga qarab daraxt, butalarni farqlashga o'rgatish. Boshqali ekinlarni o'stirish bilan, o'rmon mevalari, qo'ziqorinlar bilan tanishtirish. Turli xil o'simliklarning o'sish joylari(o'tloq, dasht, o'rmon, dala, bog', poliz, xiyobon) haqidagi tasavvurlarini aniqlash

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari va parrandalarning inson uchun foydali tomonlari haqida ma'lumot berish. Ularni parvarish qilishga o'rgatish. Hasharotlar(kapalak, ninachi, chumoli, asalari, chigirtkalar) ning tabiiy sharoitdagi hayoti haqida tasavvurlarini shakllantirish. Ma'lum joylarda yashaydilar(kapalaklar o'tloqlarda, kurbagalar-botqoqliklarda va h.k.) ovkat izlashadi(kapalaklar, asalari, gullar) shirasini, kurbagalar mayda chivinlarini), dushmanlaridan qochish uchun yaxshi moslanganliklari (ninachilar tez uchadi, kapalaklar pirillab uchadi, chigirtkalar, kurbagalar sakraydilar va h.k.), uchib ketadigan kushlar(3-4 xil) bilan, tashqi ko'rinishi xatti-harakati(nima bilan oziklanadi, nima uchun issiq o'lkalarga uchib ketadi) bilan tanishtirish. Kushlardan birining in kurish va bola ochishi bilan tanishtirish.

Bolalarning tabiatdagi yozgi hodisalar, issiqlik, namning ko'nligi

bilan o'simliklarning birdaniga gurillab o'sishi, barcha hayvonlarning faol hayot boshlashi o'rtasidagi aloqadorliklari haqidagi tasavvurlarini bir tizimga ketma ketikka tushirish.

6-7 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarda jonsiz tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Havo, magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Bolalar uchun tushunarli vositalar yordamida havo hamma joyda: suvda, g'ishda, yetda va shu kabildarda mavjudligini tajribalar orkali ko'rsatish. Havoning qayishqok bo'lishi, ma'lum hajmini egallashi (sovon ko'tiklarini nuffash, sharlarni puflash) mumkinligini ko'rsatish. Havo harakatlanadi(shamol) va u harakat qilib, predmetlarni joydan joyga ko'chirishi va shuningdek, harakatga qarshilik ko'rsatishi mumkin(parashyut).

Bolalarni magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Magnit o'ziga metall buyumlarni tortishi, magnitning xususiyatlari to'siklar orqali ham namoyon bo'lishi(magnit predmetlar suv, qog'oz, plastmassa, yogoch, karton orqali ham tortilishi). Magnit o'ziga tortinsh va o'zidan itarishi bilan tanishtirish.

O'simliklar dunyosi. Bolalarni yangi hona o'simliklari bilan tanishtirish. Ularning xususiyatlari: shakli, hajmi, poyasi, barglar, gulining rangini ajratish va xarakterlashga o'rgatish. O'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, namga, oziklantiruvchi tuproqqa ehtiyojlari haqidagi tasavvurni shakllantirish. Bolalarni yetug'likni sevuvi va salqingga chidamli, suvni sevuvi va suvsizlikka bardosh beruvchi o'simliklarning tashqi tuzilishiga qarab farqlashga o'rgatish.

Sabzavotlarning (8-9 xil), meva (5 xil)larning va sitrus o'simlik (3-4 xil)larning shakli, rangi, hajmi, ta'mi, ozik-ovkat sifatida qo'llanilishi, belgilarga qarab qiyoslash va xarakterlay olish ko'nikmasini shakllantirish, umumlashtirilgan (sabzavotlar, mevalar, gullar) so'zlarni ko'llashga o'rgatish

Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Ular ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlansilik (tevarakatrofni iflos qilmaslik, o'tlanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, hayvon va kushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulmaslik, bu ning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollilarning inini buzmaslik va h.k.ni

bolalar ongiga a singdirtirish.

Bolalarning hovlidagi barcha o'simliklar va xonakikishda vaqtincha utkazilgan) o'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, suvga, (ozuqa) tuproqqa o'lgan ehtiyojlarini hakidagi tasavvurlarini aniqlash. O'simliklarning o'sish va usmasligi shart-sharoitlarining mavjudligi va ularning turlicha talablarga bog'liqligini belgilashga o'rgatish.

U'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orkali tanishtirish.

Bolalarning o'simliklarni turli yo'l bilan ko'paytirish haqidagi bilimlarini kengaytirish. O'simliklar qalamchasidan, piyozidan, butasini ajratib ekishdan. nishi mumkinligini xonaki o'simliklar misolida ko'rsatish. O'simlikning U ishi uchun yorug'lik, suv, issiqlik, ozuqali tuproq zarur ekanligi to'g'risidagi bilimlarini tajriba, amaliy mashg'ulotlar orqali takomillashtirish. Bahor Uldari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bolalarni ularning rangi, shakli, gullari, yaproqlarini xajmi. belgilari gaqarab kiyoslash asosidaxarakterlashga o'rgatish.

Erta gullaydigan o'timon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan I tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rik, bodom) avval gullab, so'ng barg chikarishi, ba'zilar esa barg chiqarib(olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bolalar bilan birgalikda maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida daraxt I va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shoxshabdalarni qirgish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish. Bog', poliz va gulxonada sabzavot va gul ekinlari yetishtirish xaqidagi bolalar tasavvurlarini boyitish. O'simliklarning ayrim turlari misolida bolalar ularning urugdan ko'karib, to urug bergunigacha bo'lgan o'sish va rivojlanish davrining izchilligini. unib chiqishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni, I ularni parvarishlash usullarini bolalar ongiga singdirtirish, amalda kuzatish I ishlarini olib borish.

Yovvoyi o'simliklar urug'ini to'kib ko'payishi va madaniy o'simliklarni inson tomonidan yetishtirilishi, madaniy va yovvoyi o'simliklarning inson hayotidagi ahamiyati, barcha o'simliklarni exiyet qilish va ularni qo'riqlash asosida madaniy va yovvoyi o'simliklar xaqida umumiy tasavvurni shakllantirish. U'simliklar qanday belgilari asosida (xonaki, dala. poliz ekinlari)madaniy o'simliklar] (o'rmon, o'tloq ekinlarini), yovvoyi o'simliklarga bo'linishi to'g'risidagi z

tushunchalarini shakllantirish, guruxdagi gullar nomini bilish. **Hayvonot dunyosi.** Bolalarni o'zlariga tanish bo'lgan yovvoyi (quyonlar, tulki va hokazo) va tabiat burchagida yashovchi hayvonlarning moslashuvchanlik xususiyatlari bilan tanishtirish. Hayvonlarning o'zi yashaydigan muhitga tanasining tuzilishi va xatti-harakat bilan moslanishga doir belgilarini ajrata bilishga o'rgatish.

Uzun baquvvat oyoqlari tez yugurish imkonini beradi (bo'ri), agar hayvonning orqa oyoklari uzunroq bo'lsa, unda hayvon katta-katta sakrab yuradi (kuyon), o'tkir qayrilgan timoqlari daraxtlarga tirmashib chiqishga yordam beradi (olmaxon), to'ntok baquvvat, oldingi oyoqlari yon tomonga chiqqan, timoqlari yerni qazishga moslashgan (toshbaqa, ko'rsichqon).

Hayvonlarning tana koplami (himoya uchun xizmat qiladigan rang (kuyon, olmaxon)ga, ignalar (tipratikan), kattiq qoplamga (toshbaqa) ega bo'lib, bular dushmanidan o'zini himoya qilishda yordam) himoya va moslashuv xususiyatiga ega ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengashirish.

O'simlik (suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqaglantirish, kattalar yordamida akvarium yoki kafasni tozalash)ni parvarishlashni bilish.

Kuz faslining o'ziga xos xususiyatlari: kunlar soviy boshlab, kunduzi qisqaradi. Yaproqlar to'kiliadi, o'tlar so'liydi. o'simliklar o'sishdan to'xtaydi, chunki ular uchun zarur bo'lgan yorug'lik va issiqlikning miqdori kamayadi. Sovuq tushishi bilan hasharotlar yashirinadi. kushlarning ko'pchiligi issik o'lkalarga uchib ketadi, hayvonlar qishga tuyyorgarlik ko'radilar: tullaaydi (barcha hayvonlar), ovqat to'playdi (olmaxon), ovkat yeb semirib ketadilar va uyqu uchun joy izlaydilar (tipratikan, ayiq).

Bolalar uchun yangi O'zbekiston sharoiti uchun xos bo'lmagan uy hayvonlari-shimol bug'usi bilan tanishtirish. Ularning yashash joyi, tashqi qiyofasi fe'l-atvori, inson tomonidan boqilishi va ular yetkazadigan foydalar haqida tasavvurni shakllantirish. Hayvonlarning tanatuzilishi va fe'l-atvori, tabiiy sharoitlarga moslashuvi yungining qalnliligi, uning qor ostidagi mox (shimolda o'sadigan o'simlik)ni kovlab olish ko'nikmasi, buguning keng qo'shaloq tuyoqlari bilan loy, tuproqli yer va xatto qiya yerlarda ham yura olishi, o'zining belgilari bilan uy hayvonlari toifasiga kirishi haqida so'zlab berish.

Tabiat burchagida yashovchi qushlar haqida, ularning yashash sharoiti, oziqlanishi, ko'payishi to'g'risidagi tasavvurlarini anikdash. Qushlarning uchishga moslashganligi xaqidagi tasavvurlarini shakllantirish (keng yigma kanotlari, dum, yengil patlari havoga tayanish va uchish imkonini beradi).

Qish faslining o'ziga xos tabiiat haqida tushuncha berish(kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, ariq va ko'lmaklarning muzlashi. korning paga-pag'a yog'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usi oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Daraxt va butalar bargsiz, harakatsiz holatda. Hasharotlar ham, ular bilan oziqlanuvchi qushlar ham yo'q. Ular issiq o'lkalarga uchib ketishgan. Qishlab koluvchi qushlar o't-o'lanlarning urug'larini va o'simliklarning mevalarini, odam yashab turgan joy oldidagi ovqat qoldiqlarini yeydilar. Odamlar kushlarni boqib turadilar.

Yovvoyi hayvonlarning bahor davridagi hayoti va tabiatga moslan-ganligi bilan bo'ltarni tanishtirishni davom ettirish, ular uyq<dan uyg'onadilar, dam olish holatidan chiqadilar, tullaydilar, joy quradilar... Hayvonlarning rivojlanishi haqidagi bilimlarini kengaytirish. Qushlar in(uva) kuradi, tuxum qo'yadi, bolalaydi, baliqlar urug' ko'yadi va bolalaydi.

Bolalarni akvariumda boqiladigan baliqlarning tana tuzilishi va harakatlari, bularning hammasi hayotga moslashish belgilari ekanligi bilan tanishtirish. Baliqlarning tanasi, shakli, hajmi, ko'zlari va og'zining tuzilishini ajrata bilishga, bu xususiyatlarni ularning xatti-harakati, xususiyatlarini(yashash joyi, harakat usuli, ovqatlanishi) bilan qiyoslashga o'rgatish.

Bolalarda bahor haqidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirish: Kunlar issiqroq bo'ladi, kuyosh ravshanroq yoritadi, qor va muzlar eriydi, o'tlar navro'zgullar paydo bo'ladi, kurtaklar to'lishadi va birinchi gullar, yaproqlar paydo bo'ladi. Jonivorlar uyqudan uyg'onadi (xasharotlar, hayvonlar), uchib ketgan qushlar qaytib kelishi xaqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari, ularning yoz faslidagi hayoti haqidagi bolalar bilimlarini aniqlash, ular haqida umumlashgan tasavvurni mustahkamlash. Qanday belgilar asosida u yoki bu hayvon uy hayvoni guruhiga kirishi haqida bolalar bilimlarini aniqlash. Hayvon va

parrandalarning inson uchun foydali tomonlari haqidagi tasavvurlarini aniklash. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Bolalar bilan hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi haqidagi tasavvurlarini keshatirish. Qushlar, hayvonlarning bolalari juda nozik tug'ilishi, ular ko'p jixatdan katta hayvonlardan fark kilishi haqida suhbatlashish. Kichik hayvon yeki parranda ko'pincha yung yoki pat bilan qoplanmagan, ko'zi yumuq, mustaqil yura lmaidigan va ovqatlana olmaydigan bo'ladi. Ota-onalari ular haqida gamxo'rik qilishlari, istishlari, ovkatlantirishlari, dushmanlardan qo'riklashi, ovqat izlab topish, yurish, uchish, tirmashib chiqish va sakrashga o'rgatishlari haqidagi tushunchalarini aniqlash va kengaytirish adiqqlar baliqchalari haqida gamxo'rik qilmaydilar. Baliqlarning baliqchalari mustaqil ravishda ovqat izlaydilar, dushmanlardan yashirinadilar.

Yovvoyi va qo'lga o'rgatilgan hayvonlarni taniy olishga bolalarni o'rgatish.

Qanday belgilari bilan ular u ye*ki bu guruhga taalluqli bo'lishini tushuntirish.

Yoz fasli haqida umumlashgan tasavvurni shakllantirish: iliq, issiq, yomg'ir yogadi, momaqaldiroq bo'ladi. Hasharotlar ko'p. Hayvonlar faollashadilar, bolalaydilar. Usimliklar gullaydi, yegiladi, xosil beradi. Yoz faslida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim sabzavot-larning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni mevasi hiddan ajratip'a o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri va foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida suhbatlashish.

1.2-8. Sharq va g'arb olimlarining tabiat haqidagi qarashlari

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega.

Eng moxtabar, qadimgi qo'lyozmaniz «Avesto» xalqimizning beba-ho mulki sanaladi. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam shu zaminida yashagan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy tarixiy merosidir. «Avesto», ayni zamonada, bu qadim o'lkada buyuk davlat, yuksak ma'naviyat va madaniyat bo'lganligidan guvohlik

beruvchi tarixiy hmiyatdir.

«Avesto» tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarni ma'naviy, rihiy va axloqiy mezonlar orqali uyg'unlashtiruvchi, kishini qurshab olgan olamni o'rganishga chorlaguvchi falsafadir.

«Avesto»da noyob dorivor g'iyohlar haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, uyjoy, atrofmuhit, tabiatni muhofaza qilish, uni asrash to'g'risida tavsiyalar berilgan.

«Avesto»da yer, suv, xona, inson tana a'zolari, kiyim Kechaklarni toza tutish haqida yozilgan. Atrofmuhit, ko'chalarni, butazorlarni o'tloqlarni, yerni iflos qilgan kishilar jazolanganlar. Shuningdek, muhit tozaligini saqlash va kasalliklarni oldini olish maqsadida axlatlarni, ifloslangan joylarni tosh, tuproq, qum bilan ko'mib tashlash buyurilgan. Asarda kasallik tarqatuvchi hasharotlarni yo'qotish, shuningdek, uy hayvonlarini to'g'ri parvarish qilish yomonlari ham ko'rsatilgan. O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan Muhammad Muso alXorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali

ibn Sino va boshqalar tabiatshunoslik fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular hali ekologiya fani dunyoga kelmagan davrda tabiat va undagi muvozanat, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlar aytilganlar. Buyuk alloma **Muhammad ibn Muso alXorazmiy** (783850) risolalaridan birida bunday deb yozadi:

«Bilimgi, daryoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar!» Daryoning «yoshli ko'zlari» deganda Muhammad Muso alXorazmiy nimalarni ko'zda tutgan ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha isrof bo'lishini nazarda tutgandir? Vaholanki, buyuk bobomiz eng avvalo daryo bilan odamlarning «birlirlarini tushunishlari», o'zaro mehrihabbat qo'yishlarini nazarda tutgan.

847 yilda Muhammad alXorazmiy «Kitob surat alar» nomli asarini yozdi. Unda dunyo okeanlari, quruqlikdagi qit'alar, qublar, ekvatorlar, cho'llar, tog'lar, daryo va dengizlar, ko'llar va o'rmonlar, ulardagi o'simlik, hayvonot dunyosi, shuningdek, Yerning asosiy boyliklari hamda boshqa tabiiy resurslar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu risolada matematika, geologiya, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, shuningdek dunyo xalqlarining tabiiy ko'nikmalari va tarixiyhuquqiy bilimlari umumlashtirilgan.

Abu Nasr Forobiy. O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy fikrlarining eng yirik va mashhur vakillaridan biri Abu Nasr Forobiyning (873950) ilmiy-falsafiy merosi nihoyatda boy. Uning asarlari hozirgacha to'liq aniqlanmagan. Nemis olimi M.K.Brokkelmannning ro'yxatida Forobiyning turli sohalarga oidi 180 ta asarining nomi keltirilgan. Forobiy tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib, uning «Kitob alhajm va almiqdor», «Kitob almabodi alinsonia» («Insoniyatning boshlanishi haqida kitob»), «Kitob ala'zo alhayvon» («Hayvon a'zolari to'g'risida kitob») nomli asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Tabiatshunoslikka oid «Odam a'zolarining tuzilishi», «Hayvon a'zolari va ularning vazifalari haqida» kabi asarlarida odam va hayvonlardagi ayrim a'zolarining tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida ham to'xtab o'tilgan.

Odam a'zolarining tuzilishi va vazifalari haqida so'z yuritilganda o'zgarishlar, ya'ni kasalliklar birinchi navbada ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib chiqadi, deb tushuntiriladi.

Forobiy tabiiy va inson qo'li bilan yaratiladigan sun'iy narsalarni ajratgan. Shuningdek, u tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilganligini va bunda inson omilining ta'siri katta ekanligini, tabiiy va sun'iy tamlash hamda tabiatga ko'rsatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholagan. **2.2. Abu Rayhon Beruniy** (9731048) koinotdagi hodisalarni taraqqiyot qonunlari, narsa va hodisalarning o'zaro ta'siri bilan tushuntirishga urinadi. Olim yerdagi ba'zi hodisalarni quyoshning ta'siri orqali izohlaydi. Beruniyning fikricha, yerdagi o'simlik va hayvonot olamining yashashi uchun zarur imkoniyatlar cheklangan. Lekin o'simlik va hayvonlar doimo ko'payishga intiladi va shu maqsadda kurashadi. Beruniyning tabiatshunos sifatida quyidagicha fikrlari hamuzgacha o'z dolzarbligini yo'qutmagan:

«Ekin va nasi qoldirish bilan dunyo to'lib boraveradi. Garchi dunyo cheklangan bo'lsada, kunlar o'tishi bilan bu ikki o'sish natijasida ko'payish cheklanmaydi. Agar o'simliklardan yoki jonivorlardan biror xilning o'sishiga sharoit boimay, o'sishdan to'xtasa ham, boshqalarida bu alhol bo'lmaydi. Ular birdaniga paydo bo'lib, birdaniga yo'qolib ketsaydi. Bordini yer yuzini bir xil daraxt yoki bir xil hayvon butunlay qoplab olsa, bu holda hayvonning ko'payishiga ham, daraxtning o'sishiga ham o'rin qolmaydi. Shu sababdan dehqonlar ekinlarni o'toq

qilib, keraksizini yulib tashlaydilar».

Beruniy asarlarida o'simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo'jalikdagi ahamiyati haqida ma'lumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari, asosan, «Saydana», «Minerologiya», «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarlarida o'z aksini topgan. Unda Eronning turli tropik o'simlik va hayvonlarining tashqi muhit bilan aloqasi, ularning xulq-atvori yil fasllarining o'zgarishi bilan bog'liqligi misollar bilan tushuntirilgan.

Beruniy yer yuzining o'zgarishi o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishi bilan, tirik organizmlarning turli hayoti yer tarixi bilan bog'liq bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Qummi kavlab, uning orasidan chig'anoqni topish mumkin. Buning sababi, bu qumlar qachonlardir okean tubi bo'lgan, deb ta'kidlaydi alloma.

Beruniy «Saydana» degan asarida 1116 hildoridaronlarni tavsiflagan. Ularning 750 tasi turli o'simliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi esa metallardan olinadi. Beruniyning «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» va «Hindiston» asarlarida o'simlik va hayvonlarning tuzilishi hamda ularning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasi haqida ham qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Beruniy o'zining tabiiy ilmiy kuzatishlari, tajribalari asosida tabiatdagi hodisalar ma'lum tabiiy qonuniyatlarni asosida boshqariladi, ularni tashqaridan ta'sir etuvchi har qanday kuch o'zgartirish qobiliyatiga ega emas, degan xulosaga keladi.

2.3. Abu Ali ibn Sino (980-1037) yirik qomusiy olim sifatida tanilgan. Uning 450 ta asari mavjud bo'lib, bizgacha 240 tasi yetib kelgan. Ibn Sino asarlari orasida «Tib qonunlari» shox asari tibbiyot ilmining qomusi bo'lib, o'rta asr tibbiyot ilmi tarqalishining oliy cho'qqisi bo'lib hisoblanadi.

Ibn Sinoning falsafiy va tibbiy ilmiy qarashlari uning jahonga mashhur «Kitobashshifo», ya'ni «Davolash kitobi» asarida bayon etilgan. Bu asarda materiya, fazo, vaqt, shakl, harakat, borliq kabi falsafiy tushunchalar, shuningdek, matematika, kimyo, botanika, ekologiya, geologiya, astronomiya, psixologiya kabi fanlar haqida fikrlar bayon etilgan.

Ibn Sinoning tog'larning vujudga kelishi, yer yuzining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zizilaning bo'lishi kabi turli tabiiy jarayonlar haqidagi fikrlari geologiya ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

2.4. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530). Bobur nafaqat

shoir balki podsho, ovchi, tarixchi, bog'bon va tabiatshunos bo'lgan. «Boburnoma» asarida Bobur o'zi ko'rgan kechirilganlari, yurgan joylari tabiati, boyligi, urfodat, hayvonoti, o'simliklarini tasvirlagan. Asarda yer, suv, havoga tegishli xalq so'zlari ko'plab uchraydi.

Bobur o'z asarida joyning geografik o'rni, qaysi iqlimga mansubligi, o'simliklari, hayvonlari haqida bayon etgan va O'rta Osiyoda qadim vaqtlardan buyon qovun, bug'doy, o'rik, nok va mevalarning bir necha navlari borligi haqida ta'kidlagan.

Asarda Bobur borgan joylarning tabiati va o'ziga xos xususiyatlarini Andijon bilan taqqoslagan, hamda O'rta Osiyo, Afg'oniston, Xuroson va Hindistondagi hayvonot dunyosi haqida batafsil bayon etib bergan. Chexiyalik mashhur pedagog **Ya.A. Komenskiy** boshariyat tari-xidan demokratik pedagogikaning asoschisi sifatida o'rin olgan. U o'zining ongli hayotini va amaliy pedagogik faoliya-tini, yaratgan ilmiy asarlarini bolalarni o'qitish va tarbiya-lashdek oliyanob ishga bag'ishlagan.

Uning fikricha, inson tabiatining eng go'zal mavjudotidir. Inson tabiatiga ergashib, hamma narsani bilib olishi mumkin. O'zining «Buyuk didaktika», «Tillar hamma fanlarning ochiq eshigi», «Fizika», «Falakiyot», «Onalar maktabi», «Tinchlik farishtasi» kabi asarlarida o'zining muhim pedagogik g'oya-larini ifodalagan.

Ya.A. Komenskiy maktablarning 4 turini yilning 4 fasliga o'xshatgan. «Onalar maktabi» xushbo'y o'simliklar, g'uncha va gullarga burkangan ajoyib bahorni eslatadi. «Ona tili» maktabi yozga va ayrim erta pishgan mevalarga o'xshaydi.

«Gimnaziya»da dalalar, bog' va terakzorlardagi mo'l ho-silni yig'ib, uni «aql xazinasi»ga joylayotgan kuz faslini eslatadi. Va nihoyat, «Akademiya» yig'ilgan hosilni umr bo'yi sarflash ni mo'ljallab taqsimlayotgan kishiga o'xshatiladi. **Ya.A. Komenskiy** «Onalar maktabi»da 18 ta fandan ma'lumot olishni tavsiya etgan. Uning fikricha olti yashar bola: suv, yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, temir, daraxt, o't, qush, baliq kabilarni yorug'lik va qorong'ulikning farqini, osmon, quyosh, oy, yulduzlar haqidagi bilimlarni, ularning har kuni chiqishi va botishi haqidagi tasavvurlarni;

o'zi yashayotgan joyning xususiyatiga muvofiq tog', vodi, dala, daryo, qishloq, shahar nima ekanligini bilishi kerak. **Ya.A. Komenskiy** hamma narsani tabiatga bog'lab tushuntirgan. U o'quvchilar diqqatini

jalb etish uchun kitob- larning nomini qiziqarli nomlab, mazmunini to'liq ifodalab bergan. Uning aytishicha, bu sohada mavjud narsalardan eng chiroyli bog'ning turli manzaralaridan namuna olishdir. Masalan, nega endi 1- sinf uchun bitilgan kitobni «Gu- nafsha jo'yagi», 2- sinf kitobini — «Atirgul tupi», 3- sinf kitobini — «Istirohat bog'i» va hokazo deb nomlash mumkin emas? Ya.A. Komenskiy bolalarni tarbiyalashda tabiatning aha- miyatini o'zining boshqa asarlarida ham ochib bergan. **I. G. Pestalossi** 1746- yilda shveytsariyalik shifokor oilasida tug'ilgan. U o'z zamonasining mashhur pedagogi bo'lgan. Uning fikrlari haligacha pedagogika sohasida qo'llanib keli nadi. U «Gertuda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi», «Ku- zatish alifbosi», «Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim», «Oq- qush qo'shig'i» kabi asarlarni yaratdi. I. G. Pestalossining fikri cha, bolaga berilayotgan tarbiya tabiat bilan uyg'un bo'lishi kerak. U Ya.A. Komenskiy, Jan Jak Russolarning ushbu g'oya- siga amal qildi: «Insoniy kuchlarning o'sishi uchun tabiat qilyotgan hara- katga yordam berilmasa, bu harakatlari odamlarni hayvoniy- hissiy xususiyatlardan sekiniik bilan qutqaradi. To'g'ri tarbiya esa ularni, ya'ni barcha insoniy kuchlarni o'stirishga yordam beradi». I. G. Pestalossi bolalarning aqliy kamolotini o'stiruvchi quyidagi didaktik qoidalarni olg'a suradi: Ta'limning tabiat bilan uyg'unligi. Oddiydan murakkabga yo'naltirish. Bolaning kuch va qobiliyatiga moslashtirish. Ko'rsatmalilik. G. Pestalossi boshlang'ich ta'lim xususiy metodi kasining asosini yaratdi. Bunda u ona tili, hisob, geografya, o'lkashunoslik fanlaridan elementar ta'lim berish mazmunini asoslab berdi va bola tilini boyitish uchun geografya, tibbiyot fanlarining ham uzviy ravishda olib borilishini tavsiya etgan edi.

I. G. Pestalossi dunyo pedagogika fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shib, o'z asarlari bilan o'ziga haykal yaratgan olimdir.

Rus milliy pedagogikasining asoschisi **K. D. Ushinskiy** 1824- yili Rossiyaning Tula shaxrida tug'ilgan. U «Bolalar dunyosi», «Ona tili», «Muallimlar uchun qo'llanma» asarlarini yozgan. K. D. Ushinskiy boshlang'ich maktabdagi ta'lim maz- munini asoslab berish bilan birga undagi qonun-qoida, tartib, metod va vositalarini ham ishlab chiqib, didaktika faniga katta hissa qo'shdi. Bu esa ajoyib yangilik sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. U eng avvalo o'qitishni bolalar mehnati bilan bog'lashni tavsiya qildi. K. D. Ushinskiy chet el maktablarida olib borilayotgan ta'lim-tarbiyani o'rganib, o'zining «Pedagogik

adabiyotning foydasi», «Boshlang'ich ta'lim metodikasi» hamda «Ona so'zi» asarlarini yozdi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish masalalari bilan juda ko'p pedagog-olimler shug'ullanganlar.

S. A. Veretenikova «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish meto- dikasi» kitobida, har bir yosh guruhidagi bolalarni yil fasllariga qarab tabiat bilan tanishtirish metodini asoslab bergan.

P. G. Samorukova tahriri ostidagi «Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish» o'quv qo'llanmasida tabiat bilan tanishtirish metodlari, vositalari va usullari, ish shakl- lari, bolalar bog'chasi hovlisidagi tabiat burchagini tashkil etish masalalari keng yoritilib berilgan.

M. M. Markovskaya «Bolalar bog'chasida tabiat burchagi» kitobida, tabiat burchagini tashkil etishning shart-sharoitlari, undagi xona o'simliklari, hayvonlar, tabiat burchagidagi mav- sumiy ishlar, bolalarni tabiat burchagidagi hayvonlar bilan tanishtirish yo'llarini ko'rsatib bergan.

A. G. Grigoryans, U. B. G'ofurovalarning «Bolalar bo- g'chasida ekologik tarbiya» nomli qo'llanmalarida ekologik tarbiya berish metodlari, yo'llarini misollar orqali yoritib, shuningdek bolalarda oddiy izlanuvchanlik faoliyatini tar- biyalashning yo'llari haqida qimmatli maslahatlar berishgan.

II BOB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIIAT BILAN TANISHTIRISH VAZIFALARI VA METOD, VOSITALARI.

2.1-§. Tabiat bilan tanishtirishning asosiy uslublari

Pedagogikada metod deb, pedagog va bolalarning birgalikdagi faoliyatlari aushuniladi. Bunda pedagog bolalarga bilim beradi bolalar esa bilim, ko'nikmalarni o'zlashtiradilar.

Tabiat bilan tanishtirishda quyidagi metodlardag' foydalaniladi: Ko'rgazmali uslub: (Kuzatish)

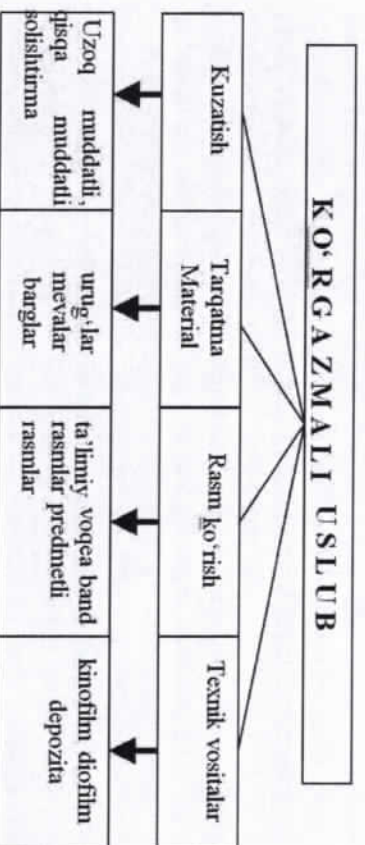
Amaliy uslub Og'zaki uslub

Bolalarga bilim berishda bilimlar mazmunga ko'ra uslub va usullar tanlanadi.

Masalan: Biror bir kush bilan tanishtirishda etakchi metod kuzatish xisoblanadi. Tabiat hodisalari bilan tanishtirishda esa etakchi metod ogzaki uslub hisoblanadi.

Kuzatish atrof olam predmetlari va hodisalarini maqsadga muvofiq, rejali idrok etishdir.

Kuzatish murakkab bilish faoliyati bo'lib, unda idrok, tafakkur va nutq ishtirok etadi. Kuzatilyotgan hodisani tunguntirishda bolaning tajribasi, b ii mi, malakalari muxim ahamiyatga ega.

Predmet va hodisalarning xususiyati va sifatleri haqidagi bilimni shakllantirish maqsadida tashkil etiladigan kiska muddatli kuzatuvlar jarayonida bolalar kismalarning shakli, rangi katta-kichiklik, tuzilishi,

fazoviy joylashuvini, saixining xarakterini farqlashni, hayvonlar bilan tani shganda esa harakat xakteri ular chiqadigan tovushlarni ham o'rganadigan va x.k. O'simlik va hayvonlarning usishi va rivojlanishi, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar haqidagi bilimlarning yoritilishi uchun kuzatashning ancha murakkabroq turi uzok, muddatli kuzatishlardan foydalaniladi, bunda bolalarga ob'ekting kuzatilyotgan holatini ilgargisi bilan qiyoslashga to'g'ri keladi. Kuzatish predmetining ayrim belgisiga ko'ra uning holatini aniqlash, ayrim belgilarga ko'ra yaxlit manzarani taklash, maqsadida ham tashkil etilishi mumkin. Kuzatashning yana bir turi solishtirib kuzatishdir. Kuzatashning bu turi o'ra guruhdan boshlab tashkil etiladi Solishtirma kuzatishda bir turdagi o'simlik yoki hayvonlarni kuzatiladi. YA'ni, masalan, pishgan meva bilan xom mevani, yorug'likda o'sgan usimlik bilan soyada qutrong'ulikka o'sgan o'simliklarni uzaro solishtirib kuzatish.

Targatma materiallardan foydalanib, kuzatishlar o'ra guruhdan boshlab tashkil etiladi. Bu kuzatish bita ob'ektni kuzatishdan murakkabdir. Bu o'rinda tarbiyachidan o'z dikkatini taqsimlash, barcha bolalar harakatini uyushtara olishi talab etiladi, bolalar esa tarbiyachining barcha topshiriqlari kursatmalariga aniq rioya kilishlari, tengdoshlarni tinglashlari va quloq solishlari, boshqalarning kuzatishlari bilan taqqoslashlari va qiyoslashlari kerak. Kuzatishlarni tashkil etishning katta ahamiyati bor. Barcha bolalar turli xil tadqiqotchiilik harakatlardan foydalanishida mashqlarni uquv ko'nikmalarini takomillashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bolalarda aniq tasavvurlar shakllanadi. Targatma material sifatida o'simliklar va ularning qismlaridan foydalanish mumkin.

Kuzatishda ishtirok etuvchi har bir bola material to'planini qo'liga oladi. Kuzatish jarayonida tarbiyachi bolalarga savollar beradi. Olingan tasavvurlar qiyoslanadi. Tarbiyachi bolalarni xulosa chiqarishlariga ko'maklashadi. Kuzatishlarda targatma materiallardan foydalanish bolalarning yuqori faoliyatini ta'minlaydi.

Ko'rgazmali metodlar guruhiga bolalar bilan birga rasmlarni kurish diapozitiv va kinofilmnlarni namoyish qilish ham kiradi.

Bu metodlar foydalanish xilma-xil vazifalarni xal qilishga, tasavvurlarni aniklash va bilimlarini tizimlashtirish, umumlashtirish, estetik idrokni tarkib toptirishga yordam beradi.

Rasmlar tabiat hodisalarini batafsilroq kurish, diqqatni uzok mud-

dat shu predmetga qaratash imkonini beradi, buni esa quraymiz natijada tabiatni bevosita kuzatishda tabiatning dinamikligi va o'zgaruvchanligi tufayli amalga oshirilishining imkonini bulmaydi. Bundan tashqari kup hodisalarni bevosita kuzatish mumkin emas.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'limiy, voqebandb predmetli, shuningdek badiiy rasmlardan foydalaniladi. Ta'limiy, voqebandb predmetli rasmlar bolalarni o'qitishda ko'rgazmali vosita sifatida maxsus yaratilganidir. Rasmlardan foydalanishdan maksad bolalarda tabiatga nisbatan estetik munosabatlarni tarkib toptirishdir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishida kitob jadvalidan ham foydalaniladi. Qoyilgan maqsadlarga ko'ra kitoblarga illyustratsiyalarni ko'rish turlicha o'tkaziladi, ya'ni illyustratsiyalarni kurishdan oldin, o'qish davomida va ximoya sungida namoyish etish mumkin.

Bolalar bogchasida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda diapozitiv diafilm, kinofilm, telefilmlardan foydalaniladi. O'quv ekрани bolalarda tabiat hodisalarining dinamikasi: usimlik, hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi - kattalarning mehnati haqidagi tasavvurini shakllantiradi, qisqa muddat ichida uzoq vaqt bo'lib o'tgan hodisalarni ko'rsatish imkonini yaratadi

Filmlarni ko'rishga bolalarni oldindan tayyorlash lozim. Buning uchun film mazmuniga bog'liq suhbatlar, ekskursiyalar o'tkaziladi, kitoblarni o'qish tashkili etiladi. Bevosita filmlarni ko'rsatishdan oldin bolalar yo'llanma beruvchi suhbat o'tkazilib unda bolalarga filmlarni ko'rayotganlarida e'tibor berishlari lozim bo'lgan topshiriqlar beriladi Film ko'rib bo'lganidan keyin muxim joylarini ajratib kursatishga yo'llangan suhbat utkaziladi. Maktabgacha kichik yoshdagilar uchun ovozsiz filmdan foydalanish ma'qul. Ularning mazmunini tarbiyachi aytib turadi.

Film sungida kichikintoylar bilan maxsus suhbat o'tkazish tavsiya etiladi.

Tabiat bilan tanishtirishda og'zaki uslub

Maksad: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi hikoyasi, suhbat, badiiyadabiyotni ahamiyati haqida talabalarga bilim berish, talabalarni uzbek yozuvchilarining bolalar yoshiga mo'e tabiatga oid, ilmiy xikoyalardan foydalanishga o'rgatish.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachining hikoyasidan tabiat haqidagi badiiy kitoblarni o'qishlardan. suhbatdan foydalaniladi. Og'zaki uslub yordamida kuzatish va tabiatdagi mehnat jarayonida olgan bilimlari aniqlashtiriladi. to'ldiriladi, umumlashtiriladi. hamda bir tizimga solinadi. Shunday qilib, og'zaki uslub bolalarning tajribasi doirasidan chega chiquvchi bilimlarni shakllantirish imkoini beradi.

OG'ZAKI USLUB VA UNING TURLARI

Tarbiyachining hikoyalari ularga quyilgan talablar	Suhbat, uning turlari	Badiiy adabiyot unga qoyilgan talab
Ilmiyigi, bolalar yoshiga mos tabiatshunoslikka jonliigi	Kirish Yakuniy	1. Tarbiyaviyligi 2. Hissiyotliigi 3. Jonliigi- obrazliigi.

Og'zaki metodlardan foydalanish bir qancha vazifalarni xal etadi. Tabiatga oid hikoyaning qimmatini shu bilan anikdanadiki, u ma'lum ta'limiy vazifacini hal etar ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarning tajriba va qiziqishlarini nazarda tutgan holda tuziladi va ma'lum yoshdagi guruh bolalariga mo'ljallanadi. Uning badiiy adabiyotni o'qishga nisbatan afzalligi mana shundandir. Hikoyani idrok etish bolalar uchun anchagina murakkab aqliy faoliyatdir. Bola kattalarning nutkini eshitishi va tinglay olishi, hikoya davomida uni anglab olishi og'zaki tasnif asosida etarlicha jonli obrazlarni faol tasavvur qilishi tarbiyachi himoyasidagi voqea-hodisalarning bir-biriga bogliqligi hamda munosabatlarni aniqlash va tushunishi, hikoya mazmunidagi yamg'iliklarni o'zining avvalgi bilim i bilan qiyoslab kurishi lozim.

Bularning barisini tarbiyachi tabiat haqidagi hikoyasiga bo'lgan talablarni belgilaydi. Tilni jonliigi, obrazliigi, aniqliigi -tarbiyachining

sezuvchanlik tajribasini o'ttiradi, egallagan bilimlarini ijodiy o'zlashtiradilar. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'limiy, harakati, ijodiy uynlardan foydalaniladi.

Ta'limiy uynlarda bolalar uzlarida tabiatdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simlik haqida mavjud bo'lgan bilimlarini aniqlaydilar, mustahkamlaydilar, kengaytiradilar. Predmeti oyinlar - barglar, urug'lar, gullar, mevalar, sabzavotlar bilan uynaladigan "ajoyib qopcha", "mevalar va ildizlar" va hokozolar. "Stol bosma" - oyinlari - "Zoologiya lotosi", "Botanika lotosi", "Barglarni terib ol" va hokozolar. Harakati uynlar tabiatshunoslik harakteridagi harakati oyinlar, hayvonlarning harakati, ularning hayot tarziga taqlid qilish bilan bogliq bulib, ba'zilarida jonsiz tabiat hodisalari aks ettiriladi. Bular Ona tovuq va jo'jalar", "Mushuk va sichqonlar", "Quyosh va yomg'ir". "Bo'ri va quyonlar" va hokozolar. Ijodiy oynlarda bolalar mashg'ulot kursiya, kundalik hayot jarayonida o'lgan taassurotlarini aks ettiradilar, kattalarning tabiatdagi mehnati haqidagi bilimmm egallaydilar, bunda ularga mehnatga ijodiy munosabat shakllanadi.

Bolalar predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa hamda munosa-batlarning sabablarini aniqlashlari uchun oddiy tajribalardan foydalaniladi. Tajriba maxsus tashkil etilgan sharoitda o'tkaziladigan kuzatishdir.

Tajribalardan uyn, mehnat yoki maxsus mashg'ulotlar jarayonida paydo bulgan bilim vazifalarini hal qilish usuli sifatida foydalaniladi.

Tajriba shartining muhokamasi tarbiyachi rahbarligi ostida o'tadi. Tajribaning hamma shartlari tenglashtirilishi va faqat ulardan bittasi tajribaning natijasiga ta'sir etadigani alohida ajratilishi, bolalarga ko'r-satilish hamda ular tomonidan tushunilishi lozim. tajriba uzok, muddatli qiyoslanadigan yoki qisqa muddatli kuzatish tarzida o'tkazilishi mumkin. Uzok, muddatli kiyoslanadigan kuzatishda natijalar kechiktirilganligi tufayli tajribaning ayrim alohida xarakterli bosqichlaripi rasmiy jadvallarda qayt qilish lozim.

Tajribalarni tashkil etish jarayonida tirik ob'ektlarni xalok bo'lishiga olib kelmaslik, ularning hayotiy muhim ko'rinishlarini buzmaslik kerak. Shuning uchun ham sezilarli uzgarishlar paydo bulishi bilanog sharoitni darhol o'zgartirish kerak.

2.2-§. Tabiat bilan tanishtirishning ish shakllari va o'ziga xosligi

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish xilmaxil shakllarda: mashg'ulotlarda, kursiyalarda, kundalik hayotda, kuzatishlarda, subbatlarda, hamda mehnatda amalga oshiriladi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyati hamda tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan mashg'ulotlarda bolalarda dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum bir tartibda rivojlantiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularga aniqlash va tizimlashirish imkonini beradi. Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metod mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi.

Mashg'ulotlarning bir xillarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasnlarni ko'rish, badiiy asarlarni o'qish, hikoya, diafilm va kinofilmlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi — bilimlarni umumlashirish hamda bir tizimga solishdir. Shuning uchun subbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Bolalar egallagan oilmalarini mehnat va o'yinlarda amalda qo'llaydilar.

Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarda bir oyda 2 marta, katta guruhlarda esa haftada imartadan o'tkazitedi. Kursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Barcha §L'i'uhlarda qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Mashg'ulotga tayyorlanish. Mashg'ulotning samaraliigi tarbiyachining tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Tarbiyachi mashg'ulot mavzusini va ahamiyatini belgilab, mavzu bo'yicha tabiatshunoslik bilimlarini to'ldirishi, so'ng mashg'ulot vazifalarini dastur asosida ishlab chiqishi lozim.

Bunda tarbiyachi «Uchinchi mingyillikning bolasi» dastur vazifalariga, bolaning qobiliyat darajasiga hamda tevarakatofdagi tabiiy

muhitga tayanadi. Mazkur mashg'ulot mazmunini tanlashda uning ish tizimidagi o'rni (mashg'ulotda boshlang'ich bilimlarni shakllantirishlarayoni sodir bo'lyaptimi, yoki ular boyitilib bir tizimga solinyaptimi, bilimlarni qo'llash mashq qilinyaptimi va shu kabilar)ni aniqlash lozim. Bu o'rinda tarbiyachi darsning maqsadi va mazmuniga qarab turli metodlarni qo'llaydi.

Tarbiyachi qanaga metod va uslublar tanlamasin ulardan kompleks, birlirini to'ldirgan holda foydalanishi, bu asosiy maqsad — o'rganilayotgan tabiat jismlari va hodisalarning bolalar tomonidan qabul qilib olinishini yaxshilashga hamda tabiat haqidagi tushunchalarning to'g'ri shakllanishiga xizmat qilishi kerak.

Mashg'ulotda hal etiladigan tarbiyaviy vazifalar tabiatga ijobiy, ehtiyohton, g'amxo'rona, estetik munosabatlarni shakllantirishga yo'llanadi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishni yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim.

Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xona-ki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda targatma material lardan foydalanilisa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zai guruh xonasida mehnat malakalarini tarbiyalashga bag'ishlangai mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburcha shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'ladi.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, yani jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariyai yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendarlar, toshlar foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvo va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali quro bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilai qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgin qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tirnab ko'rish, bolg'ach bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtiligini, eglis bilai qayishqoqligini, egiluvchanligini va hokazo) sinaydilar. Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qiziqishlarin pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning differensiyalashuv bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

2.3-§. Ekskursiya

Ma'lumki, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tarbiyach xilmaxil: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarni qo'llaydi U o'simlik va hayvonlarni, ularning yashash sharoitlarini namo yish qiladi. Bu narsalarni oddiy mashg'ulotlarda ko'rsatib bo'lmaydi. Shuning uchun tabiat bilan tanishtirish metodikasida mashg'ulotlarni to'ldiruvchi maxsus shakllar qo'llaniladi.

Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan birtidir. U tabiat bilan tanishtirish metodlarining ko'rgazmali metodiga kiradi. Ekskursiya vaqtda bola tabiat hodisalarning mavsumiy o'zgarishlarini tabiiy sharoitda kuzatishi, tabiatning insonning hayot va talablariga muvofiq o'zgarayotganini hamda atrofmizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar to'g'risida bilimlar to'plashga imkon beradi.

Ekskursiya mashg'ulotlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlarni ular yashaydigan muhitda ko'rish, hamda tabiatda mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar haqida dastlabki dunyovqarash, tasavvurlarini, olamni materialistik tushunishni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tarbiyachi rahbarligida o'rmon, dala, daryo va ko'l qirg'oqlariga uyushtirilgan ekskursiya bolalarning diqqatini jalb qiladi, tabiat burchagida olib boriladigan keyingi kuzatishlarga xilmaxil material

to'plashga sharoit yaratadi. Ekskursiyalarda bolalarda kuzatuvchanlik, tabiatni o'rganishga qiziqish o'sadi. Ular narsalarni sinchiklab kuzatish va uning xarakterli xususiyatlarini qayd qilishga odatlanadilar.

Tabiatning go'zalligi bolalarda estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi.

Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyokkorona munosabatda bo'lish shakllanadi.

Ekskursiyalar mazmuniga ko'ra shartli tarzda ikki turga bo'linadi: *tabiatga uyushiriladigan ekskursiya* — bog', o'rmon, daryo, o'tloq, shuningdek, hayvonot bog'i, botanika bog'iga (bular turli mavsumda o'tkaziladi) ekskursiyalar hamda *qishloq xo'jalik ekskursiyasi* — dala, parrandachilik fabrikasi, bog', ekinzor va shu kabilarga kattalarning mehnati bilan tanishish maqsadida uyushiriladigan ekskursiyalar.

Ekskursiya mashg'ulot turi sifatida o'rta, katta hamda tayyorlov guruhlarida o'tkaziladi. Har bir ekskursiya uchun barcha bolalar egallashlari shart bo'lgan dastur mazmuni belgilanadi.

Tarbiyachining ekskursiyaga tayyorlanishi. Tarbiyachi ekskursiyani rejalashtirar ekan, ekskursiya mavzusi hamda maqsadini aniq belgilaydi, ekskursiya o'rmini, unga boriladigan qulay (bolalarni charchatmaydigan, ulardiqqatini asosiy maqsaddan chalg'itmaydigan) yo'lni belgilaydi. Ekskursiya o'rmini tanlashda bolalarning jismoniy imkoniyatlarini (piyoda yuriladigan ekskursiyalar kichikintoylar uchun faqat yaqin masofalargagina uyushirilishi mumkin), shuningdek mavsumni, yo'lining xususiyatlarini, obhavo holatini hisobga olish zarur.

Ekskursiya uyushiriladigan joy tarbiyachiga qanchalik tanish bo'lmasin, u birikki kun oldin o'sha joyni ko'rib chiqishi lozim. Bo'iajak ekskursiya joyida bo'lgan tarbiyachi marshrutni aniqlaydi, kerakli obyektlarni topib, bolalar kuzatishlarni mustaqil olib borishlari hamda dam olishlari mumkin bo'lgan joyni belgilaydi.

Ekskursiyani o'tkazishdan oldin tarbiyachi uni o'tkazish usullarini atroficha o'ylab ko'radi va ekskursiya qiziqarli o'tishi uchun oldindan she'r, topishmoq, maqollarni tanlab ulardan foydalanadi.

Bolalarni ekskursiyaga tayyorlash. Ekskursiyadan bir necha kun oldin bolalarda mashg'ulotga qiziqish uyg'otish, tasavvurlarni jonlantirish maqsadida tarbiyachi ular bilan kichik suhbat o'tkazadi, ya'ni ekskursiya vazifalarini qo'yadi, topshiriq va vazifalarni taqsimlaydi, ekskursiyadagi xulqatvor qoidalari bilan tanishtiradi, shuningdek anjomaslarga va jihozlarni tayyorlaydi.

Tabiatshunoslik ekskursiyasi. Tabiatshunoslik ekskursiyasi kirish suhbat, kollektiv bo'lib kuzatish, bolalarning individual mustaqil kuzatishlari, tabiatga oid materiallarni to'plash, bolalarning dam olish vaqtida to'plagan materiallar bilan o'ynashi va yakuniy qismlarni o'z ichiga oladi. Bolalarni ekskursiya o'tkaziladigan joyga olib kelgandan so'ng tarbiyachi qisqa suhbatda ekskursiyaning maqsadi va vazifalarini eslatadi. Shundan so'ng ular tabiatdagi narsa va hodisalarni kuzatishga o'tadilar.

Ekskursiyaning asosiy qismi — kollektiv kuzatishdir. Bunda mashg'ulotning asosiy qismi hal qilinadi. Tarbiyachi bolalarga narsa va hodisalarning xarakterli xususiyatlarini anglab olishlariga yordam beradi. Bunga turli usullar (savol va topshiriqlar, she'rlar, tadqiqotchilik harakatlari, o'yin usullar)ni qo'llash orqali erishiladi. Tarbiyachi kuzatishlarni o'z hikoyasi hamda tushuntirishlari bilan toiditadi.

Kuzatishda asosiy e'tibor jism va hodisalarni yaxshilab ko'rishga, ularni qiyoslashga, tabiat hodisalari o'rtasidagi aloqa larni aniqlashga yordam beradigan savol va topshiriqlarga qaratiladi.

Kuzatish jarayonida hikoya, she'r va topishmoqlarni qo'llash foydalidir. Ekskursiya jarayonida tarbiyachi bolalarning bilish faoliyatiga rahbarlik qiladi. Bunda og'zaki (hikoya, suhbat, tushuntirish) ko'r-gazmali va amaliy metodlardan foydalanadi.

Ekskursiyaning asosiy qismi tugagach, bolalarning individual mustaqil kuzatishlarga qiziqishlarini qondirish va tabiatshunoslikka oid materiallarni to'plash uchun imkoniyat berish zarur. Biroq material to'plash uchun topshiriq berishda, to'plangan material miqdorini qat'iy cheklash lozim, bu bolalar e'tiborini faqat ma'lum o'simlik va hayvonlarga qaratish va bundan tashqari tabiatga ehtiyokkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalash uchun ham kerakdir.

Bolalar mustaqil ishlayotgan vaqtda, tarbiyachi ham yordam berib turishi lozim. Ba'zan o'simlikni qanday kavlal olishni, quruq novdani qanday qirg'ishni va shu kabilarni ko'rsatib turishi kerak.

Dam olish vaqtida to'plangan materiallar saralanadi, jildlarga, savat-chalarga joylanadi, ba'zilaridan o'yin va mashqlarda foydalaniladi. *Qishloq xo'jalik ekskursiyasi.* Qishloq xo'jalik ekskursiyalari xilma xildir: dala (yer haydash, ekish, hosil to'plash), o'tloq (mol boqish, hushak o'rish) bog', ekinzor, mevaazor, ferma, botanika bog'i, issiqxona, parrandachilik fermasi va shu kabilarga ekskursiyalardir. Ekskursiya insonning tabiatga ta'sirini, ya'ni o'simliklarni o'stirishni va hayvonlarni

bog'ishni ko'rgazmali tarzda ko'rsatish imkonini beradi. Bu yerda bolalar asosiy mehnat jarayonlarining bir nechta bilan tanishadilar. Ekskursiyalarning o'ziga xosligi shundaki, bola inson faoliyatini ham, u ta'sir etayotgan tabiatni ham kuzatishi mumkin.

Qishloq xo'jalik obyektiga uyushtiriladigan ekskursiya suhbat bilan boshlanadi. Qishloq xo'jalik ekskursiyalariga tayyorlanishda tarbiyachi kuzatish obyekti bilan oldin o'zi tanishadi, ekskursiya o'tkazish uchun ruxsat oladi, ekskursiya vaqti, bolalarning mehnatda qatnashishlari haqida kelishib oladi va bolalarning ma'lum ishda band bo'lgan kattalar bilan bo'ladigan suhbatining mazmunini belgilaydi.

Ekskursiya yakunida mazkur obyekt ishi haqidagi taassurotlar umumlashtiriladi.

Ekskursiyadan keyingi ish. Ekskursiyada olingan bilimlar mashg'ulotlarda, o'yinlarda, tabiat burchagida o'tkaziladigan kuza-tishlarda kengaytiriladi va mustahkamlanadi. Ekskursiya yakunida to'plangan materiallarni tabiat burchagiga joylashtirish (masalan, o'simliklarni vazalarga, gul tuvalarga solish, jonivorlarni akvarium, terrarium, sadaklarga joylashtirish), o'simlik va hayvonlarni kuzatuv ostiga olish zarur. Ekskursiyadan 23 kun o'tgach, targatma material, rasm solish, loy va plastilindan narsalar yasadi, tabiiy materiallardan foydalanib didaktik o'yinlar, mashg'ulotlar o'tkaziladi. Badiiy ada-biyotlar o'qiladi, bolalarning ekskursiyadan olgan taassurotlari haqidagi hikoyalari tinglanadi. Mashg'ulot yakunida umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi.

Tabiatshunoslik ekskursiyalari ma'lum tizimga muvofiq o'tkaziladi. Ularni tabiatda bo'ladigan mavsumiy o'zgarishlarga qarab ayri bir obyekting o'ziga yilning turli fasllarida uyushtirish maqsadga muvofiqdir. Masalan, bahor mavsumida maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan vazifalarni astasekin murakkablashtirgan holda istirohat bog'iga 3 marta ekskursiya uyushtirish lozim.

Bu ekskursiyadan maqsad — bolalarni bahorgi o'zgarishlar bilan tanishtirish, ularni ko'rish hamda tabiatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning sababini tushunish ko'nikmalarini o'stirishdir. Qishloq xo'jalik ekskursiyalarini kattalar mehnatining ayrim turlari bilan tanishtirish maqsadida epizodik tarzda o'tkazish lozim. Ekskursiyani uyushtirish guruhidagi mashg'ulotni uyushtirishga qaraganda qiyinroqdir, shuning uchun uning muvaffaqiyati o'tishi tarbiyachi va bolalarning puxta tayyorlanishlariga bog'liq bo'ladi.

III BOB MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA TABIIAT BILAN TANISHTIRISH MASHG'ULOTLARINI REJALASHTIRISH VA TASHKIL QILISH

3.1-§. Istiqbolli reja, Unda fastchilik prinsiplardan foydalanish

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishdagi asosiy qo'llanma, manba «maktabgacha ta'limda ta'lim tarbiya dasturi» xisoblanadi. Bunda umumpedagogik qoidaga va rejalashtirish prinsiplariga amal qilinadi. Rejalashtirishning asosiy prinsipi bola shaxsini aqlan, ahloqan shakllantirib, ularni tabiatga doir bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilish tabiatga nisbatan ilmiy nuqtai nazardan qarash buyicha oddiy tushunchalar berish, tabiatda kattalar mehnatini xurnat qilish va uni kadrilash, usimlik va xayvonlarni sevish xamda asrash ruxida ta'lim berishdan iboradur. Buni amalga oshirish uchun pedagogik tarbiya ishlari turli rejalashtirilgan bulishi, bolalarning yosh xususiyatlari ruyobga olimb ta'lim - tarbiya berish, malaka va kunikmalar xosil kilinishi, bunda turli - tuman ta'lim - shakllari va bolalar faolligi xisobga olingan bulishi lozim. Reja aniq tizim asosida izchillik bilan oddiydan murakkabga karab bir - biri bilan boglik turli uslub va shakllardan iborat bulishi kerak. Rejalashtirishning bosh maqsadi «Bolalar bogchasining ta'lim tarbiya dasturini» tulik amalga oshirishdir. Shuning uchun xam yilning har bir fasi shunday rejalashtirilishi kerakki u uttan fasl xulosasi va kelgusida kilinadigan ishning davomi bulishi kerak. Rejaga turli xil ishlarni kiritilishi tarbiyachiga bolalarni har tomonlama tarbiyalashga yordam beradi.

Yillik reja umumiy vazifani kamrab olib butun pedagogik jamoaning maqsadini uziga mujassamlashtiradi. Ana shulardan biri tabiat bilan tanishtirish ishini maqsadga muvofiq tashkil qilishdir. Yillik rejada tarbiyachi bilan birga tabiat bilan tanishtirishning uslubiy ish shakllari rejalashtiriladi. Bunda pedagogik majlislarning mazmuni tabiat bilan tanishtirish soxasidagi ilg'or tarbiyachilarning ish tajribalarini yoyish va ularni tuplash imkonlari (Mashg'ulot kuzatish, uni muxokama qilish, ekskursiya va xokozolar) Rejada tabiatshunoslik harakteridagi, uslubiy mavzulardagi topshiriqlar, yullamalar utkazish rejalashtiriladi.

Yillik reja ota - onalar bilan tabiatni muxofaza qilishga doir pedagogik tashvikot targibot ishlari borish xam kiritiladi.

1. Istiqbolli reja, Unda fastchilik prinsipidan foydalanish. Istiqbol rejaları bir guruh uchun tuziladi. Uni yil fasllari buyicha tuzish maqsadga muvofiq. Chunki bu tabiatning rang — barang xususiyatlarini xisobga olish va tabiat xodisalarini bilan bolalarni tanishtirishga imkon yaratadi. Istiqbolli reja tarbiyachiga dastur materiallarini taksimlashga yordam beradi. U bolalar bilimni, malaka va kumkamlarini ma'lum tizim asosida izchillik bilan borishini ta'minlaydi. Rejada jonsiz tabiat xakidagi bilim, usimliklar xakidagi bilim, xayvonlar xakidagi, tabiatda kattalar mexnati xakidagi ma'lumotlar kiritiladi. Rejada tabiat burchagiga kuyilgan vaktincha va doimiy yangi obyektlar xam kiritilishi kerak. Bularni avvaldan aniqlashirishdan maqsad, usimlik va xayvonlar uchun ovkat, sharoit tayyorlab kuyishdir.

Rejada ta'limiy o'yinlar, kinofilm va diafilmlar, tabiatga doir adabiyotlar, tarbiyachilar uchun tabiatda oid lugat adabiyotlari kiritiladi. Istiqbolli rejada bolalarning yer maydonchasi va tabiat burchagida bajaradigan mexnatlari uz ifodasini topadi. Bu ishlarni oldindan rejalashtirishdan maqsad zarur mexnat asboblari sharoitini oldindan tayyorlab kuyishdir. Asosiy kuzatish jonli va jonsiz, tabiatda kishilar mexnatini fasllar buyicha uzgarishini aniqlashdan iborat.

Tabiat bilan tanishtirish ishini rejalashtirishning asosiy shakli — kundalik ish rejasini tuzishdir. Bu reja yilning har xil faslini uz ichiga oladi. Yosh tarbiyachilar bajaradigan ishlarini 2 xaftaga tuzib olishlari maqsadga muvofiqdir. **(2.1.-shakl)**

2. Kundalik reja

Kundalik rejani tuzishda mashg'ulot utishningrejalashtirishdan boshlash lozim. Mashg'ulot — dastur mazmuni bulgan tabiat bilan tanishtirish ishini kunlik xayotda amalga oshirish va tabiatshunoslik ishining asosiy shaklidir. Kundalik rejada tabiat burchagidagi; kuzatish va mexnatning asosiy mazmuni uz . aksini topishi kerak. Rejada kuzatishning maqsadi va kuzatish yullari va kuzatilgan obyekting natijalarini taxli qilish xam kundalik rejada tabiat materiallari asosida harakati o'yinlarni bajarish xam kayd etiladi. Bajarish uchun kandy jixozlar zarurligi aniqlanadi. Tabiatshunoslikka doir ta'limiy o'yinlardan foydalanishda ularning shakli, mazmuniga karab ishlatish rejalashtiriladi. Tabiatshunoslikka oid ishlarni rejalashtirganda har bir yosh guruxning xususiyati xisobga olinib, ularning asosiy shakllardan foydalanilib tabiat bilan tanishtirish uslublari asosida tuziladi. Tarbiyachi bajarilgan

ishlarni kundalik ish rejasida xisobga olib boradi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyekting xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishning yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim.

Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mash- g'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mash- g'ulotda tarqatma materiallardan foydalanisa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zan guruh xonasida mehnat malakalarini tarbiyalashga bag'ishlangan mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburchak shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'ladi.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, yani jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariyalar, yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendrlar, toshlar, foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvon va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali qurol bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilan qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgina qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tirnab ko'rish, bolg'acha bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtiligini, egish bilan qayishqoqligini, egluvchanligini va hokazo) sinaydilar.

Mashg'ulot, asosan, quyidagi tartibda olib boriladi: — ish maqsadini o'ron qilish;

— topshiriqni tushuntirish;

— ko'rgazmali qurollar ustida ishlash; — kuzatish;
— o'tkazilgan ish natijalarini tushuntirish — subbat; — xulosa
chiqarish; — rasmlar chizish.

Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qi-ziqishlarini pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning dif-ferensiyalashuvi bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

3.2-§. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jonli va jonsiz tabiat bilan tanishtirish usullari

1. Jonsiz tabiat. Kun va tunni, ob-havoning asosiy holatini (shamol esyapti, yomg'ir, qor yog'yapti, havo bulutli, quyosh charaqlab turibdi) farqlash va aytishni o'rgatish.

Suv, qor, muz, qum, loyning belgilarini farqlash va nomini aytishni (qoroppoq, sovuq, suv oqadi, iliq va sovuq bo'lishi mumkin, muz-qattiq va sirpanchiq, qum to'kiyadi, ho'l qumdan narsalar yasash mumkin, loy-yumshoq, undan narsalar yasash mumkin, agar u qurisa, ezganda uqalanadi) o'rgatish.

Tabiat hodisalari va insonlarning unga nisbatan munosabati (yomg'ir-nam, kastyumsiz sayr qilish mumkin emas, yozda issiq quyosh taftidan bosh kiyim kiyib oladilar, qishda sovuq, odamlar issiq patolar, sharf, issiq etiklar, issiq shapkalar va h.k.)ni tushuntirish.

2. O'simliklar dunyosi. Sabzavot (sabzi, piyoz, karam, pomidor, bodring) va mevalar (olma, uzum, o'rik, olcha va gilos)ning nomi, ta'mi, rangi va shaklini bilishga, o'zaro farqlashga o'rgatish.

Xona gullari (fikus, geran, tradeskanstiya) bilan tanishtirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish.

Gullaydigan madaniy va begona o'tsimon o'simliklar (qoqi o't, atirgul va lolqizg'aldog) bilan tanishtirish. Ularning nomlari va ranglarini to'g'ri aytishga o'rgatish. Shu bilan birga bolalarning e'tiborini barglarning shakliga, poyasi va gullaridagi farqlarga, ularning shifobaxsh xususiyatlariga qaratish xamda o'simliklarning o'sishi uchun havo, suv va quyosh zarur ekanligini tushuntirish.

Yoz faslida o'simliklar haqida subbat o'tkazish. Olma, nok va olcha daraxtlarining misolida daraxtlarga xos bo'lgan xususiyat:

tana qismlari (er ustki qismi, shoxi, bargi, guli, mevasi), ularning

shifobaxsh xususiyatlari bilan tanishtirish.

3. Hayvonot dunyosi. Bolalarni uy (mushuk, kuchuk, qo'y, sigir) va yovvoyi hayvonlar (bo'ri, quyon, tulki, ayiq) va ularning bolalari bilan tanishtirish. Ularni bir-biridan farqlashga va nomlarini to'g'ri aytishga o'rgatish.

Qushlar (musicha, chumchuq va qaldir'och) va ularning bolalari bilan tanishtirish. Ularning nomi, rangi, katta-kichikligini aytib o'tish, tovushlariga ko'ra tanish va farqlashga o'rgatish.

Hashorotlar (tillago'ng'iz, oq kapalak, chumoli) bilan tanishtirish. Ularni ayrim o'ziga xos xususiyatiga ko'ra farqlashga o'rgatish.

Akvariumdagi baliqlar (tilla baliq, tovon baliq), qafasdagi to'tiqush, toshbaqa, qo'ng'iz va kapalaklar (ularni qisqa muddatda bankada saqlash mumkin) bilan tanishtirish, ularning nomini, hayot tarzi, nimalar bilan oziqlanishi haqida qisqacha ma'lumot berish va tana qismlari, ranglaridagi farqlariga e'tiborni qaratish.

O'rta guruh

1. Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esyapti, yomg'ir yog'ayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini (suv tinq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorbocho yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmasligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq kunda sekin qurishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, qum-sochiluvchan)ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-havodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esyapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqlashga o'rgatish. Qorning xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishqoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari haqida subbatlar o'tkazish.

2. O'simliklar dunyosi.

Sabzavotlar (baqajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar (anor, anjir, belni uzum, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi,

ovqatga ishlatilishining (xomligicha, pishirilgan, tuzlangan va quritilgan holda) xarakterli belgilarini bilishlari:

Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekitilishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida qisqacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sarg'ayishi, dala va bog'larda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida suhbatlar uyushtirish.

Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kiib bo'lishi, o't-lanlarning esa xazonga aylanishi, faqat igna bargli archalargina har doimgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urug'dan o'simliklar o'stirish (o'sishidagi izehillik, o'sish uchun zarur sharoitlar, parvarish qilish) haqida; o'simliklar hayoti va o'sishining ayrim shartlari (ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq serozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gullashi, barg yozishi, o't-lanlarning ko'karishi kabilarga jalb etish.

Gilos va shafoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rgatish. O'simliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniqlash va mustahkamlash. Daraxtlarda bitta tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir necha ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar ildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Atrofda o'simliklarning quyidagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'stlog'iga, o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshoq mevalar, sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (xiyobon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarini aniqlash, kengaytirish.

3. **Hayvonot dunyosi.** Kuz-qish davrida olmaxon, quyon va tipra-

tkan singari hayvonlar hayoti va tabiiy sharoitlari (qaerda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziqlanishi, dushmanlaridan qanday himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Fasllar o'zgarishi bilan quyon, olmaxon, tipratkan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qaerda yashaydilar, nimalar bilan oziqlanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushuk-echalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, ninachi kabini) farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishini va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishini, odamlar ular to'g'risida qanday g'amxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tipratkan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozgi mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya qurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona g'amxo'rligi xususiyatlari) bilan tanishtirish; tashqi qiyofasi, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini qushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar sovishi bilan hasharotlar butkul ko'rinmay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qarata. Sovuq qish kunida gorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga naqadar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga g'amxo'rlik qilish hissinii tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziqlanishi, qishloq xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Qushlarga hayrixoxlik bilan munosabatda bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishni va to'g'ri xarakterlashni, yashash sharoitlari, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish.

Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtida odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'y, yulduz) haqidagi tasavvurlarini o't o'rishi, xashak jamg'arishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovli, keldi, qush, kapalak, qo'ng'iz va ninachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Jonsiz tabiat. Kun va tunni, ob-havoning asosiy holatini (shamol esyapti, yomg'ir, qor yog'yapti, havo bulutli, quyosh charqilab turibdi) farqlash va aytishni o'rgatish.

Suv, qor, muz, qum, loyning belgilarini farqlash va nomini aytishni (qoropqoq, sovuq, suv oqadi, iliq va sovuq bo'lishi mumkin, muz-qatiq va sirpanchiq, qum to'kiyadi, ho'l qumdan narsalar yasash mumkin, loy-yumshoq, undan narsalar yasash mumkin, agar u qurisa, ezganda uvoqlanadi) o'rgatish.

Tabiat hodisalari va insonlarning unga nisbatan munosabati (yomg'ir-nam, kastyumsiz sayr qilish mumkin emas, yozda issiq quyosh taftidan bosh kiyim kiyib oladilar, qishda sovuq, odamlar issiq paltolar, sharf, issiq etiklar, issiq shapkalar va h.k.)ni tushuntirish. **O'simliklar dunyosi.** Mahalliy o'simliklar haqida bolalar tasavvurlarini mustahkamlash. Bolalar daraxtlarning 4-5 turi (tut, terak, qayrag'och, to'ni (barglariga, po'stlog'iga, mevasiga qarab), butalarning xil(ina'matak, maymunjon)ni(barglari, ranglari, mevalariga qarab) nomini aytishlar, farqlashlari, sabzavotlarning 6-8 xilini, mevali daraxtlardan 4-5 xilini(olma, nok, anor, anjir, olcha) ning nomlarini, ranglari, shakli, mazasi, ovqatda iste'mol qilishda xarakterli belgilarini bilishlari kerak.

Sabzavotlar va mevalar haqidagi umumlashtirilgan tasavvurlarni quyidagi belgilariga qarab shakllantirish: sabzavot va mevalar ovqatda qo'llaniladi, ularni maxsus yetishtiradilar: sabzavotlar poliz(dala)da o'sadi, mevalar esa bog'da yetishtiriladi.

O'simlik(suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar(ovqatlantirish, kattalar yordamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni

bilishi

Xona gullaridan alohida bilan tanishtirishni davom ettirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish. Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani buzmaslik(tevarakatrofni iflos qilmaslik, o'tlanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumolilarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish. O'simliklarning tuzilishi, ularning ayrim qismlari vazifalari haqidagi tasavvurni aniqlash va kengaytirish: ildizlar suvni, ozuqa moddalarni shimib oladi, bulat poyalar orgali, tana orgali, shoxlar orgali yaproqlar, gullar, mevalarga yetkazilishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Zaruriy sharoitlar yetishmasligini bildiruvchi belgilarni bolalar bilishlari kerak: yorug'lik kam bo'lganida o'simlik yorug'lik tomonga cho'ziladi, yaproqlari va poyasi oqaradi, oziqa moddasi kam tuproqda o'simliklar sekin o'sadi, issiq bo'lmasa urug' ummaydi, barglar yozilmaydi, suvsiz o'simliklar qurib qoladi.

O'simliklarni ko'paytirishning usullaridan biri-qalamcha qilish bilan tanishtirish. Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilar esa barg chiqarib (olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bahor tabiatning uyg'unlashish fasli ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish va chuqurlashtirish. Ayrim o'simliklarning piyozidan, daraxtlarning qalamchasidan, butasidan ko'payishi mumkinligini tushuntirish va o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida bolalar bilan birgalikda erta gullaydigan daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shox - shabbalarni qirgish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini o'chish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Urug'lardan o'simliklar o'stirilishi (2-3 xil sabzavot gullaydigan o'simliklar misolida), o'simlikning o'sishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlar haqidagi(urug' unib chiqishi, yaproqli poya, gul, urug'), o'simliklar o'stirish, ularni parvarishlashning asosiy usullari(chopitgan

yerga o'tkazish, suv quyish, yerni yumshatish, o'toq qilish, ozuqa berish) haqidagi tasavvurni shakllantirish.

3. Hayvonot dunyosi. Yovoyi hayvonlar (tulki, bo'ri, ayiq)ning xayoti bilan tanishtirish. Hayvonlarning tashqi qiyofasi, yashash tarzi xususiyatlarini ajrata bilish va xarakterlash ko'nikmasini shakllantirish va ular qacda yashaydi, o'ziga qanday uy quradi, qanday yuradi, kuzda, qishda nima bilan oziqlanadi, qishga qanday tayyorgarlik ko'radi. Bolalarni hayvonlarning ko'rinishi va xulqidagi umumiylik va o'xshashliklarni ajrata bilishga, bir-biriga o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish (o'rmon hayvonlari, yirtqich hayvonlar) ga o'rgatish.

Ulariga nisbatan ehtiyokorona munosabatta bo'lishga o'rgatish. Bolalar diqqatini kuz faslida ob-havo o'zgarishiga, daraxt barglarining sarg'ayib to'kilishiga, kishilar kiyimidagi o'zgarishlarga, hashorat va qushlarning kamayib qolganiga qaratish, ularning sabablarini mustaqil aytib berishga o'rgatish.

Kuz faslining eng go'zal xususiyatlari turli-tuman yorqin ranglarga boy ekanligi haqidagi bilimlarini aniqlashtirish. Bu davrda meva va sabzavotlar g'arq pishadi, yig'im-terim mavsumi boshlanadi. Kuz fasli haqidagi tasavvurlarini kengaytirish hamda mustaqil ravishda kattalarga yordam berishga odatlantirish.

Bolalar ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarakatrofni iflos qilmaslik, hayvon va qushlarga ozor bermaslik, ularni buzmaslik, gullarni yulish oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Uy hayvonlari (tuya, ot, sigir, qo'y, echki) va parrandalar (tovuq, xo'roz, kurka, o'rdak, g'oz)ning asosiy turlari, hayoti va sharoitlari haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirish. quyidagi belgilar asosida umumlashtirilgan tasavvurni tashkil qilish, odamlar yonida yashaydigan va undan qo'rqmaydigan hayvonlar, foyda keltiradigan hayvonlar, insonlar, ularning hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishi, uy hayvonlarining kishilar hayotida tungan o'rni haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularda g'amxo'rlik tuyg'ularini mustahkamlash.

Bolalarga respublikamizda qishlab qoluvchi qushlar(musicha, chumchuq, kaklik, bedana) haqida tushuncha berish. Qushlarning ovqatlanishi, tashqi ko'rinishi, ulardagi o'zaro o'xshashlik va farqli tomonlarini farqlashga o'rgatish. Ulariga qishda g'amxo'rlik ko'rsatish

va xayriohlik munosabatini tarbiyalashni davom ettirish.

Qish faslining o'ziga xos tabiati haqida tushuncha berish (kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, ariq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-pag'a yog'ishi va

b.) yer yuzi va daraxtlar usi oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Kunlar ilishi bilan qushlar, hashoratlarning ko'payishi, ularning harakatini kuzatish, in qurishi, tuxum qo'yishi, bola ochishi va h.k. haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga qushlarning donxo'raklariga don solishni, suvlarini almashirishni o'rgatish. Qafasga paxta, yumshoq matolardan tashlab, qushlarning harakatlarini kuzatish. Qushlarning sayrashini tinglash va farqlashga o'rgatish.

Ninachi, chumoli, asalari, kapalaklarning paydo bo'lish sababi, hayot tarzi, nima bilan oziqlanishini tushuntirish.

Bahorda tabiadagi o'zgarishlar haqidagi tasavvurni bir tizimga ketma ketlikka tushirish. Issiqlikning ortib borishi bilan qor, muzlarning erib borishi o'rtasidagi, tuproqning holati. Bularning barchasini tabiat uyg'onishiga ta'siri to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Yoz faslida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni hididan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri, foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida subhatlash.

Yer maydonchasidagi va yaqin oradagi o'simliklar haqidagi bilimlarini aniqlash. Yaproq, gul, va mevalari, po'stlog'iga qarab daraxt, butalarni farqlashga o'rgatish. Boshqali ekinlarni o'stirish bilan, o'rmon mevalari, qo'ziqorinlar bilan tanishtirish. Turli xil o'simliklarning o'sish joylari (o'tloq, dasht, o'rmon, dala, bog', poliz, xiyobon) haqidagi tasavvurlarini aniqlash.

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari va parrandalarning inson uchun foydali tomonlari haqida ma'lumot berish. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Hasharotlar(kapalak, ninachi, chumoli, asalari, chigirtkalar)ning tabiiy sharoitdagi hayoti haqida tasavvurlarini shakllantirish. Ma'lum joylarda yashaydilar(kapalaklar-o'tloqlarda, qurbaqalar-botqoqliklarda

va h.k.) ovqat izlashadi(kapalaklar, asalarilar-gullar shirasini, qurbagalar mayda chivinlarni), dushmanlaridan qochish uchun yaxshi moslanganliklari (ninachilar tez uchadi, kapalaklar pirillab uchadi, chigirtkalar, qurbagalar sakraydilar va h.k.), uchib ketadigan qushlar(3-4 xil)bilan, tashqi ko'rinishi xatti-harakati(nima bilan oziqlanadi, nima uchun issiq o'lkalarga uchib ketadi) bilan tanishtirish. Qushlardan birining in qurish va bola ochishi bilan tanishtirish.

Bolalarning tabiatdagi yozgi hodisalar, issiqlik, namning ko'pligi bilan o'simliklarning birdaniga gurillab o'sishi, barcha hayvonlarning faol hayot boshlashi o'tasidagi aloqadorliklari haqidagi tasavvurlarni bir tizimga ketma ketlikka tushirish.

O'quv yili oxirida bola:

- tabiatdagi fasl o'zgarishlari;
- suvning xususiyatlari va o'simliklarning o'sishi holati va rivojlanishi uchun zarur sharoitlar;
- sabzavot va mevalarni parvarishlash;
- buta va daraxtlarning bargi hamda mevasiga qarab atash, farqlay olish;

- erta gullovchi 2-3 xildagi mahalliy o'tsimon o'simliklarni;
- 2-3 turdagi doimiy qishlovchi hamda uchib keluvchi qushlarni tashqi ko'rinishiga qarab farqlay olish;

- xona va yer maydonidagi o'simliklarni parvarish qila olish, tabiat burchagida navbatchilik qilish;

- tabiatdagi predmet va hodisalarga mustaqil holatda qiziqishi;
- hayvonlarni yaxshi ko'rish, ularni parvarishlash, yurish-turishlarini kuzatish, ularni ko'rganda zavqlanish;

- jonli va jonsiz tabiatni o'rganishga qiziqish, kattalar va tEngdoshlarining diqqatini jonli va jonsiz tabiatda sodir bo'layotgan tanish, notanish predmet va tabiat hodisalariga jalb qilish;

- kattalarga tabiatdagi notanish yoki o'zi uchun qiziqari bo'lgan predmet va hodisalar haqida savollar berish, o'zi va boshqalarning diqqatini tabiat hodisalarini natijasida oldindan ko'rlimagan choralar va tartibsizliklarga jalb qiladi va ularni bartaraf qilishga kirishadi (chigindilarni, yerga tushib yotgan quruq shoxlarni tozalashda ishtirok etadi, yerga tushib yotgan shiliqurtni olib daraxtga qo'yib qo'yadi);

- tabiat qo'ynida, shaharda, uyda o'zini tutish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

IV BOB "ILK QADAM" DASTURIDA "TABIAT BILAN TANISHTIRISH" BO'LIMLARIDA BOLALARNI TABIAT HAQIDAGI BILIMLARINI O'ZLASHTIRISHIDA O'ZIGA XOSLIKHLARI.

4.1-§. "Ilk qadam" dasturida "Tabiat bilan tanishtirish" o'zlashtirishida o'ziga xosliklari va tamoyillari.

O'zbekiston Respublikasining Maorif vazirligi tomonidan, bolalar bog'chalarning tabiati bilan tanishtirish dasturi, Respublikamizning o'ziga xos yetnik xususiyatlari, geografik jihatdan iqlimi, tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Dasturda amaliyotda yerishilgan yutuqlar asosida ta'lim-tarbiya haqida nazariy vazifalar berilgan. Unda maktabgacha yoshdagi bolalarni har yosh boskichiga xos psixofiziologik xususiyatlari hisobga olingan. Dastur ilk yoshdagi ikkinchi kichik guruhdan to maktabgacha tayyorlov guruhi uchun mo'ljallangan bilim va kunikmalar hajmini o'z ichiga oladi.

Bizga ma'lumki, maktabgacha tarbiya muassasalarida turli yoshdagi bolalar tarbiyalanadilar. Maktabgacha bo'lgan davrda bolalarga har bir guruhda jonli va jonsiz tabiat haqida bilim beriladi. Bu beriladigan bilim, kunikma, malakalar guruhdan guruhga o'tgan say'in chuqurlashtirilib, kengaytirilib, murakkablashib boriladi.

Dasturda tabiatshunoslik materiallari barcha guruh uchun yil fasllariga qarab taqsimlangan. Har bir mavsumda jonli va jonsiz tabiatdagi hamda kishilar faoliyatidagi yeng aniq xarakterli hodisalar ko'rsatib o'tilgan. Materiallarning bunday joylashishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, uni taxtil qilish imkonini beradi.

Tabiat bilan tanishtirish dasturi respublikaning uziga xos tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Maktabgacha tarbiya muassasalarida qo'llaniladigan "Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi" davlat hujjati sanaladi. Har bir bog'cha mudirasi, uslubiyotchisi, tarbiyachisi shu hujjat materiallarini to'liq amalga oshirishlari shart. Dasturniig tabiat bilan tanishtirish bo'limi. Hamma bo'limlar bilan uzviy bo'lingan.

Tabiat haqidagi tasavvur va tushunchalarni xosil qilish so'z yordamiz bo'lishi mumkin yemas. Sh uning uchun ham ona tilini chuqur

o'rganish undan foydalana olish tabiatni kuzatish va o'rganish bilan chambarchas bog'liq. Bola tabiatini kuzatish davomida olgan bilimlarini uzlari tasviriy faoliyatlarida aks ettiradilar. Tabiatni kuzatish orqali sanashni, mikdor, o'zgarishlarini o'rganib boradilar (daraxt baland, buta past, daraxt tanasi 1 ta, buta tanasi ko'p). Jismoniy mehnat bolalarni jismonan baqaruvvat, sog'lom o'sishlari uchun yordam beradi.

Bundan tashqari tabiatga oid bo'lgan harakati to'yinlar ham bolani jismonan barkamol bo'lishiga yordam beradi. Bu misollarning barchasi daporda o'z aksini topgan. Dasturga material tanlash tabiat bilan tanishtirishdagi barcha printsiplarga rioya qilingan holda amalga oshirilgan.

Yuqorida bayon yetilganidek, bolalar boqchasida turli yoshdagi bolalar tarbiya topadilar. Bolalarning o'zlashtirish qobiliyatini hisobga olingan holda dastur quyidagicha tuzilgan, ya'ni, bolalarboqcha muassasalarida bo'lgan davrlarida bitta mavzu bilan bir necha marta tanishadilar. Lekin har safar chuqurroq, kengaytirilgan holda tanishadilar.

Masalan: Kichik guruxda suv hakida tushuncha berilganda suv bilan yuviniyadi, suvni ichadilar, suv sovuq, iliq bo'ladi. suv okadi kabi o'rgatiladi. O'rta guruxda suv tiniq, ayrim predmetlar suvda chuxadi, issiq kunda suv tez, sovuq kunda sekin quriydi, katta tayyorlov guruxlarida suvning tabiatda aylanib yurishi, o'simlik, inson hayotida uning o'rni, suvdan yelektir yenergiyasi olishda foydalanish mumkin kabi tushunchalar oddiydan - murakkabga qoidasi asosida tushuntirilib boriladi. Demak, har bir guruxda tabiatga oid bilimlar har yili murakkablashib boradi.

Dastur faslchilik printsinlari asosida tuzilgan. Materiallarning bunday joylashtirilishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni tahlil qilishga yordam beradi. Dasturda o'rta guruhdan boshlab har bir faslda bolalarga joni va jonsiz tabiatidagi, o'simliklar hayotidagi, hayvonot olamidagi uzgarishlar va ular haqida bolalar olishlari lozim bo'lgan bilimlar berilishi hisobga olingan.

Biror bir faslda o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar, ob-havoning o'zgarishini kuzatish, hayvonot olamidagi o'zgarishlarni, kishilarning shu mavsumdagi mehnatlari bolalarga yaqqol ko'rinadi. Shu fasldagi barcha tabiat haqidagi, unda sodir bo'ladigan o'zgarishlar haqida tulk, tasavvurlar shakllanadi. Bundan tashqari dasturda tabiat haqidagi tasavvurni shakllantirish kvartallarga bo'lib berilgan.

Bolalarga beriladigan bilimlarni kvartallarga bo'lib joylashtirishda ham yuqorida kiritib o'tilgan printsiplarga rioya qilinadi.

Har bir guruxda yil oxirida bolalar yegallashlari lozim bo'lgan bilimlar ko'rsatiladi. Dastur materiallarini joylashtirishda ketma-ketlik, tizimlilikka amal qilingan

“Bolaion” tayanch dasturining maktabga tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan

tanishtirish bo'limini amaliy tahlil etish natijasida talabalarni bilishi va uddalashi lozim bo'lgan bilimlar majmuasi bilan tanishtirish.

Jonsiz tabiat. Bolalarda jonsiz tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Ob-havo, magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Bolalar uchun tushunarli vositalar yordamida havo hamma joyda: suvda, g'ishtda, yerda va shu kabilarida mavjudligini tajribalar orqali ko'rsatish. Havoning qayishqoq bo'lishi, ma'lum hajmini egallashi (sovuq ko'piklarini pufdash, sharlarni pufdash) mumkinligini ko'rsatish. Havo harakatlanadi (shamol) va u harakat qilib, predmetlarni joydan joyga ko'chirishi va shuningdek, harakatga qarshilik ko'rsatishi mumkin (parashyut).

Bolalarni magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Magnit o'ziga metall buyumlarni tortishi, magnitning xususiyatlari to'siqqlar orqali ham namoyon bo'lishi (magnitga predmetlar suv, qog'oz, plastmassa, yog'och, karton orqali ham tortilishi). Magnit o'ziga tortishi va o'zidan ijarishi bilan tanishtirish.

2. O'simliklar dunyosi. Bolalarni yangi xona o'simliklari bilan tanishtirish. Ularning xususiyatlari: shakli, hajmi, poyasi, barglar, gulining rangini ajratish va xarakterlashga o'rgatish. O'simliklarning yorug'lik, issiqlik, nam, oziqlantiruvchi tuproqqa ehtiyojlari haqidagi tasavvurni shakllantirish. Bolalarni yorug'likni sevuvi va salqinga chidamli, suvni sevuvi va suvsizlikka bardosh beruvchi o'simliklarning tashqi tuzilishiga qarab farqlashga o'rgatish.

Sabzavotlarning (8-9 xili), meva (5 xili)larning va sitrus o'simlik (3-4 xili)larning shakli, rangi, hajmi, ta'mi, oziq-ovqat sifatida qo'llanilishi, belgilarga qarab qiyoslash va xarakterlay olish ko'nikmasini shakllantirish, umumlashtirilgan (sabzavotlar, mevalar, gullar) so'zlarni qo'llashga o'rgatish Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni turbiyalashni davom ettirish. Ular ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarakatrofni iflos qilmaslik, o'to'lanlarni

bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, hayvon va qushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollilarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Bolalarning hovidagi barcha o'simliklar va xonaki(qishda vaq-tincha o'tkazilgan) o'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, suvga, (ozuqa) tuproqqa bo'lgan ehtiyojlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash. O'simliklarning o'sish va o'smasligi shart-sharoitlarining mavjudligi va ularning turlicha talablarga bog'liqligini belgilashga o'rgatish.

O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Bolalarning o'simliklarni turi yo'l bilan ko'paytirish haqidagi bilim-larini kengaytirish. O'simliklar qalamchasidan, piyozidan, butasini ajratib ekishdan uni shi mumkinligini xonaki o'simliklar misolida ko'rsatish. O'simlikning o'sishi uchun yorug'lik, suv, issiqlik, ozuqali tuproq zarur ekanligi to'g'risidagi bilimlarini tajriba, amaliy mashg'ulotlar orqali takomillashtirish. Bahor gullari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bolalarni ularning rangi, shakli, gullari, yaproqlarining hajmi, belgilariga qarab qiyoslash asosida xarakterlashga o'rgatish.

Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'tik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilar esa barg chiqarib(olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bolalar bilan birgalikda maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shoxshabbalarni qirgish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish. Bog', poliz va gulxonada sabzavot va gul ekinlari yetishtirish haqidagi bolalar tasavvurlarini boyitish. O'simliklarning ayrim turlari misolida bolalar ularning urug'dan ko'karib, to urug' begunigacha bo'lgan o'sish va rivojlanish davrining izchilligini, unib chiqishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni, ularni parvarishlash usullarini bolalar ongiga singdirish, amalda kuzatish ishlarini olib borish.

Yovvoyi o'simliklar urug'ini to'kib ko'payishi va madaniy o'simliklarni inson tomonidan yetishtirilishi, madaniy va yovvoyi o'simliklarning inson hayotidagi ahamiyati, barcha o'simliklarni ehtiyot qilish va ularni qo'riqlash asosida madaniy va yovvoyi o'simliklar

haqida umumiy tasavvurni shakllantirish. O'simliklar qanday belgilari asosida (xonaki, dala, poliz ekinlari)madaniy o'simliklar (o'rmon, o'tloq ekinlarini), yovvoyi o'simliklarga bo'linishi to'g'risidagi tushunchalarini shakllantirish, guruhdagi gullar nomini bilish.

3. **Hayvonot dunyosi.** Bolalarni o'zlariga tanish bo'lgan yovvoyi (quyonlar, tulklar va hokazo) va tabiat burchagida yashovchi hayvon-larning moslashuvchanlik xususiyatlari bilan tanishtirish. Hayvonlarning o'zi yashaydigan muhitga tanasining tuzilishi va xatti-harakat bilan moslanishiga doir belgilarini ajrata bilishga o'rgatish. Uzun baquvvat oyoqlari tez yugurish imkonini beradi (bo'ri), agar hayvonning orqa oyoqlari uzunroq bo'lsa, unda hayvon katta-katta sakrab yuradi (quyon), o'tkir qayrilgan timoqlari daraxtlarga tirmashib chiqishga yordam beradi (olmaxon), to'ntoq baquvvat, oldingi oyoqlari yon tomonga chiqqan, timoqlari yerni qazishga moslashgan (toshbaqa, ko'rsichqon). Hayvonlarning tana qoplamini (himoya uchun xizmat qiladigan rang (quyon, olmaxon)ga, ignalar (tipratikan), qattiq qoplamga (toshbaqa) ega bo'lib, bular dushmanidan o'zini himoya qilishda yordam) himoya va moslashuv xususiyatiga ega ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish.

O'simlik (suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlanirish, kattalar yordamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni bilish.

Kuz faslining o'ziga xos xususiyatlari: kunlar soviy boshlab, kunduzi qisqaradi. Yaproqlar to'kildi, o'tlar so'liydi, o'simliklar o'sishdan to'xtaydi, chunki ular uchun zarur bo'lgan yorug'lik va issiqlikning miqdori kamayadi. Sovuq tushishi bilan hasharotlar yashirinadi, qushlarning ko'pchiligi issiq o'likalarga uchib ketadi, hayvonlar qishga tayyorgarlik ko'radilar: tulla yadi (barcha hayvonlar), ovqat to'playdi (olmaxon), ovqat yeb semirib ketadilar va uyqu uchun joy izlaydilar (tipratikan, ayiq).

Bolalar uchun yangi O'zbekiston sharoiti uchun xos bo'lmagan uy hayvonlarishimol bug'usi bilan tanishtirish. Ularning yashash joyi, tashqi qiyofasi, fe'l-atvori, inson tomonidan boqilishi va ular yetka-zadigan foydalar haqida tasavvurni shakllantirish. Hayvonlarning tana tuzilishi va fe'l-atvori, tabiiy sharoitlarga moslashuvi yungining qalinligi, uning qor ostidagi mox (shimolda o'sadigan o'simlik)ni kovlab olish ko'nikmasi, bug'uning keng qo'shaloq tuyoqlari bilan loy,

tuproqli yer va hatto qiya yerlarda ham yura olishi, o'zining belgilari bilan uy hayvonlari toifasiga kirishi haqida so'zlab berish.

Tabiat burchagida yashovchi qushlar haqida, ularning yashash sharoiti, oziqlanishi, ko'payishi to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlash. Qushlarning uchishga moslashganligi haqidagi tasavvurlarini shakllantirish(keng yig'ma qanotlari, dum, Engil patlari havoga tayanish va uchish imkonini beradi).

Qish faslining o'ziga xos tabiati haqida tushuncha berish(kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, ariq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-pag'a yog'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usi oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Daraxt va butalar bargsiz, harakatsiz holatda. Hasharotlar ham, ular bilan oziqlanuvchi qushlar ham yo'q. Ular issiq o'lkalarga uchib ketishgan. Qishlab qoluvchi qushlar o't-o'lanlarning urug'larini va o'simliklarning mevalarini, odam yashab turgan joy oldidagi ovqat qoldiqlarini yeydilar. Odamlar qushlarni boqib turadilar.

Yovvoyi hayvonlarning bahor davridagi hayoti va tabiatga moslanganligi bilan bolalarni tanishtirishni davom ettirish, ular uyqudan uyg'onadilar, dam olish holatidan chiqadilar, tullaيدilar, joy quradilar... Hayvonlarning rivojlanishi haqidagi bilimlarini kengaytirish. Qushlar in(uya) quradi, tuxum qo'yadi, bolalaydi, baliqlar urug' qo'yadi va bolalaydi.

Bolalarni akvariumda boqiladigan baliqlarning tana tuzilishi va harakatlari, bularning hammasi hayotga moslashish belgilari ekanligi bilan tanishtirish. Baliqlarning tanasi, shakli, hajmi, ko'zlari va og'zining tuzilishini ajrata bilishga, bu xususiyatlarni ularning xatti-harakati, xususiyatlari(yashash joyi, harakat usuli, ovqatlanishi) bilan qiyoslashga o'rgatish.

Bolalarda bahor haqidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirish: Kunlar issiqroq bo'ladi, quyosh ravshanroq yoritadi, qor va muzlar eriydi, o'tlar, navro'zgullar paydo bo'ladi, kuraklar to'lishadi va birinchi gullar, yaproqlar paydo bo'ladi. Jonivorlar uyqudan uyg'onadi (hasharotlar, hayvonlar), uchib ketgan qushlar qaytib kelishi haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari, ularning yoz faslidagi hayoti haqidagi bolalar bilimlarini aniqlash, ular haqida umumlashgan

tasavvurni mustahkamlash. Qanday belgilar asosida u yoki bu hayvon uy hayvoni guruhiga kirishi haqida bolalar bilimlarini aniqlash. Hayvon va parrandalarning inson uchun foydali tomonlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Bolalar bilan hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Qushlar, hayvonlarning bolalari juda nozik tug'ilishi, ular ko'p jihatdan katta hayvonlardan farq qilishi haqida subbatlashish. Kichik hayvon yoki parranda ko'pincha yung yoki pat bilan qoplamagan, ko'zi yunuk, mustaqil yura olmaydigan va ovqatlanmaydigan bo'ladi. Ota-onalari ular haqida g'amxo'rlik qilishlari, istishlari, ovqatlantirishlari, dushmanlardan qo'riqlashi, ovqat izlab topish, yurish, uchish, tirmashib chiqish va sakrashga o'rgatishlari haqidagi tushunchalarini aniqlash va kengaytirish Baliqlar baliqchalari haqida g'amxo'rlik qilmaydilar. Baliqlarning baliqchalari mustaqil ravishda ovqat izlaydilar, dushmanlardan yashirinadilar.

Yovvoyi va qo'lga o'rgatilgan hayvonlarni tanii olishga bolalarni o'rgatish. Qanday belgilari bilan ular u yoki bu guruhga taalluqli bo'lishini tushuntirish.

Yoz fasli haqida umumlashgan tasavvurni shakllantirish: iliq, issiq, yomg'ir yog'adi, momaqaldiroq bo'ladi. Hasharotlar ko'p. Hayvonlar faollashadilar, bolalaydilar. O'simliklar gullaydi, yetiladi, xosil beradi. Yoz faslida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni mevasi hididan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri va foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida subbatlashish.

4.2-8. Maktabgacha yoshdagi bolalarni Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari

Tabiat vositasida tarbiya berish umumiy tarbiyaning bir qismi bo'lib, u o'z oldiga bolalarning yosh xususiyatlarini, bilish jarayonlari, qobiliyatlarini yaxshi bilgan holda tarbiya berishnn vazifa kilib qoyadi. Maktabgacha tarbiya ishida uning ko'p qirralari borki, bu pedagogika fani qonuniyatlarini o'rganish bilan shugullanadigan juda keng ijtimoiy holatsidir.

Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirar yekanimiz. avvalo. pedagogika fanining asoschilarini aytib o'tan fikrlarga asoslanamiz. Garbning ilg'or pedagoglaridan Kominsky bolalarga beriladigan bilim hayotiylikka va kurgazmalilikka asoslanishi kerak; - degan yedi. Bolalarga tabiat orkali beriladigan bilimlar turlicha metod va usullar bilan olib boriladi va yeksursiya, sayr, ta'limiy oyinlar orqali mustahkamlanib chuqurlashtiriladi.

Bolalar yoshiga moe jonli va jonsiz tabiat haqida oddiy tushunchalar berish bolalarga beriladigan bilimlar oddiy bo'lishi bilan birga ilmiy aniq bo'lishi kerak. Masalan: o'simlikni yorug'likka, suvga, issikdikka bo'lgan yexityoji.

Bolalarga beriladigan bilimlarning barchasi ko'rgazma asosida berilishi shart.

O'z o'lkasi tabiati haqida chuqur bilim berish. Tabiatshunoslikning barcha sohalarini (botanika, zoologiya, astronomiya) hakida bilim berish. Yugorida aytib o'tilgan printsiplar bir-biri bilan bogliq xolla olib boriladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ilmiylik printsiplig' r'ioya qilinadi.

Beriladigan tabiat haqidagi bilimlar ilmiy bo'lishi bilan birga bolalar tuiqunadigan bo'lishi zarur.

Masalan: Erta bahorda kunlar isiydi. Kunlar isigani sababli daraxtlar kurtak chiqaradi. Osm'on ko'm-ko'k tus oldi biz yendi boqcha yer maydonchasiga yekin yekishim iz mumkin.

Mana shunday oddiy misollar orqali bolalar aniq va ilmiy asosda tushunchalarga yega bo'ladi.

Ilmiy printsipl bolalar yoshiga mos bo'lsagina samarali natija beradi. Bu haqda Y.A.Komenskiy shunday degan: Oddiydan - murakkabga, yaqindan- uzoqqa, tanishdan-notanishga tomon borish kerak. Bu printsiplar dasturdagi tabiat bilan tanishtirish bo'limida o'z aksini topgan. Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bevosita o'zlariga yaqin bo'lgan, atroflarini o'rab turgan tabiat bilan tanishtirishdan boshlaymiz. Bolalarga avval boqchadagi daraxtlar so'ngra o'rmondagi daraxtlar haqida bilim beramiz. Demak, biz yaqindan-uzoqqa tomon degan qoidaga rioya qilishimiz zarur.

Biz bolalarga bilim berishda ularning avvalgi bilimlariga tayanamiz. Shundaygina ular yangi bilimni chuqur o'zlashtirib oladilar. Bolalarga

beriladigan bilim ilmiy, bolalar yoshiga mos bo'lsa-Y. ular ko'rgazmasiz bo'lsa, bolalar yaxshi tushunmaydilar.

Y.A.Komenskiy shunday degan: "Avval sezgilarda bo'lmagan narsa, intellektda ham buliaydi".

Shundan kelib chiqib hissiy tajribani bilish va o'rganish asosida quyidagi ko'rgazmalilik printsiplini asoslab berdi. Ko'rgazmalilik faqat buyum, hodisalarni ko'rib idrok yetish yemas, balki ularni ham-ma sezgi organlarini jalb qilgan holda idrok qilishdan iborat. Bu didaktikaning oltin qoidaei hisoblanadi. Agar biror bir predmetni bir necha sezgi organlari bilan idrok qilish mumkin bo'lsa, shu narsani idrok qilish uchun bir yula bir necha sezgi organlarini ishga solish lozim. Agar o'rganilayotgan predmetni ko'rish imkoni bulmasa. ularning sur'atlari yoki modellariiga murojaat qilish lozim. Demak, ko'rgazmalilik bolalarni abstrakt tushunchalarini real anglashga olib keladi.

Entsiklopedik so'zi grekcha so'z bo'lib, barcha fanlarni har tomonlama bilim olish, bilimlar yigindisi manosida qo'llaniladi

Bolalar osmon jismlarini astronomiyadan, o'zi tutilib usgan shahar, qishloq, voha, dare, tog'larning nomlarini geografiyadan; o'simliklar nomlari. ularning uziga xos xususiyatlari botanikadan bilib boradilar.

Tabiatshunoslik bilimlarini oddiydan - murakkabga tizimli ravishda yukindan - ya'ni o'z o'lkasi tabiatidan boshlab uzoq ya'ni boshqa o'lkalarni tanish. o'rganish asosida amalga oshiriladi. O'z o'lkasi tabiati bilan tanishish bevositasi bolani tevarak - atrofdagi, boqchasidagi yer maydonchasidagi o'simliklar, gullar, ko'chalar, daryo va ko'l nomlari, tog'lar, yo'lda uchraydigan maysalar nomi, hayvonot olami; ya'ni bola kundalik hayoti davomida duch keladigan jonli va jonsiz tabiat bilan tanishishdan boshlash zarur. Shu tizim asosida ish tashkil yetilisa, o'zga o'lkaning tabiati bilan tanishish yengil, oson kechadi.

4.3.8. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini o'tkazish va ta'lim qilish

Xo'zirgi kunda davlatimizning bosh ustivor vazifalaridan biri bu chuqur bilimni, yetuk, dunyo karashi keng, yukori saviyali kadrlarni tayyorlashdir. Bu vazifani amalga oshirish uchun Uzbekiston Prezidentining bevosita boshchiligidagi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» yaratildi. Bu dasturda ta'limning boskichlari va asosiy 5 ta bugini,

vazifalari aniq kursatib berilgan. Uzlaksiz ta'lim tizimi — maktabgacha ta'lim, — umumorta'lim, — oliy ta'lim.— oliy ta'limdan keyingi ta'lim, — malaka oshirish va kadrlarni kayta tayyorlashdan iborat. Yukoridagi ta'lim tizimlardan biri uch yillik urta maxsus kasb xunar ta'limidir. Kasb — xunar kollejlari o'quvchilarning kasb - xunarga moyilligini, layokatlarini bilim va kunikmalarini rivojlantiradi, ularga tanlagan yunalishlari buyicha bir yeki bir necha zamonaviy kasb egallash imkonini beradi. Yaxshi kasb - xunar egasi bulish insonning eng katta ziynati bo'lib, uning butun xayoti davomida katta foyda keltiradi. U farog'atga, kamolatga yetadi va uz kasbi orkali izzat — ikromga ega buladi. Kasb — xunar kollejlari o'qitiladigan «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslubiyoti va tabiatshunoslikdan amaliyot» kursining vazifasi bulajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalar bilan «Bolalar bogchasida ta'lim tarbiya dasturi»ga muvofiq ish olib borishga urgatishdan iborat. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida ularga ta'lim - tarbiya berish vazifalari amalga oshiriladi.

O'quvchilar bu kursni urganayotgan vaktlarida amaliy mashg'ulotlarning ish rejasi va dars reja taxirini tuzish bogchada bolalarni tabiat bilan tanishtirish buyicha kilinadigan ishlarni kuzatish va uni -uzlari olib borishlari zarurligini bilib boradilar.

Mana shu kursni o'qitishning axamiyati shundaki, maktabgacha tarbiya muassasalari uchun kadrlar tayyorlashda uning uziga xos ya'ni xanda ximmati bor. Bu kurs fakat maktabgacha tarbiyachilarning bogchalarda tabiatga doir mashg'ulotlar utkazish bilan tanishtiribgina kolmay, ularni jonli va jonsiz tabiat, ularning biologik xususiyatlari, shuningdek ularni parvarishlashda bolalarda oddiy kunikmalarni xosil a qilish bilan tanishtiriladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslubiyoti boshqa uslubiyatlar bilan uzviy boglikdir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ularning psixologik xolatiga, fikrlash kobilyatiga sezgilarning tarakkiiy etishiga katta ta'sir etishni yaxshi bilish lozim.

Kursning dasturi shunday tuzilganki, o'quvchilar usbu uslubiyatni urganish bilan birga tabiatshunoslikdan amaliyot utkazish yullari bilan xam tenlik tanishadilar. Uning maqsadi o'quvchilarning jonajon ulkaniz tabiati, Vatanga muxabbat ruxida tarbiyalashib bolalar muassasalari koshida usimlik xayvonlarni parvarish qilish tabiat burchagi, ekinzor,

g'ulzor, meva boglar barpo qilishga o'rgatishdan iborat. Bu kursning dasturi ilmiy asosda tuzilgan bo'lib, mavzular ketma - ketligi, pedagogik maqsadga va predmetning mazmuniga asoslangandir. Mashg'ulotdan yakunida bolalarni rag'batlantirish.

MASHG'ULOTLAR MAVZULI-TAQVIM REJASI

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (2-3yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat	
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi
4	7	7
		18

T.r.	Mashg'ulot mavzulari	Jonsiz tabiat
1.	Qum va suv bilan tutli o'yinlar o'ynaymiz.	
2.	Quyosh va oy (kun va tun).	
3.	Yong'it yog'di.	
4.	Oppoq va sovuqqor.	
		Jonli tabiat
		O'simliklar dunyosi
5.	Bogqa sayr (daraxt, gul va o't-o'lanni farqlash bo'yicha ilk tushuncha berish).	
6.	Qizil pomidor.	
7.	Mazzali bodring.	
8.	Kuzgi daraxt (olma).	
9.	O'rik daraxti chiroyli gullabdi 10.	
	Olma daraxti oppoqbo'lib gulladi.	
11.	Gilos pishdi.	
		Hayvonot dunyosi
12.	Mushukcha bilan tanishamiz.	
13.	Kuchukcha.	

14.	Akvariumdagi baliqcha.
15.	Tovuq.
16.	Tovuqva jo'jalar.
17.	Sigir va buzoqcha.
18.	Chiroyli kapalak.
Sayrda	
1.	Ob-havodagi ayrim o'zgarishlar.
2.	Maydonchaga uchib keluvchi qushlar.
3.	Maydoncha bo'ylab maqsadli sayr (<i>turli fasllarda</i>).

Tabiat bilan tanishtirish (3-4 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
2	9	7	18

T.r.	Mashgʻulot mavzulari	Jonsiz tabiat
1.	Qum va suv haqida nima bilamiz?	Jonli tabiat
2.	Ertalab, kunduzi, kechqurun, kechasi. Jonli	
		Oʻsimliklar dunyosi
3.	Sariq va qizil sabzilar.	
4.	Mazali kartoshka va foydali sholgʻom.	Hayvonot dunyosi
5.	Anor pishdi.	
6.	Mazali yongʻoch.	Jonli tabiat
7.	Katta bargli fikus.	
8.	Derazdagi ekinzor (piyoz ekish).	Oʻsimliklar dunyosi
9.	Atirgul ochilibdi.	
10.	Olcha daraxti gulladi.	Hayvonot dunyosi
11.	Anor daraxti guli.	
		Jonli tabiat
12.	Qoʻy va qoʻzichogʻ(surat orqali).	
13.	Asalari.	Oʻsimliklar dunyosi
14.	Ayiq.	
15.	Akvariumdagi baliqchalar.	Hayvonot dunyosi
16.	Xoʻroz, tovuq va joʻjalar (surat orqali).	
17.	Opqoqyon.	Jonli tabiat
18.	Qaldirgʻ och.	
		Oʻsimliklar dunyosi
Sayrda		

Jonsiz tabiat	
1.	Kun va tunning almashuvi.
2.	Ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (<i>turli fasllarda</i>).
Jonli tabiat	
3.	Maydoncha bo'ylab maqsadli sayr (<i>turli fasllarda</i>).
4.	Olma, olcha, yong'ochdaraxtlari.
5.	Maydonchamizga qushlar (<i>musicha, chumchuq</i>) uchib keldi.
6.	Xon qizi.
7.	Chiroyli sariqqoq' 1. 8.
	Qip-qizil tolaqizg'aldoq.
9.	Mazali olcha.

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (4-5 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
1	8	9	18

T.r.	Mashg'ulot mavzulari	Jonsiz tabiat	
1.	Ertalab, kunduz, kechqurun, tun.	Jonli tabiat	
2.	Muassasa bog'iga sayr.	O'simliklar dunyosi	
3.	Olxo'ri mevasining foydasini bilasizmi?	Hayvonot dunyosi	
4.	Sabzavotlar: lavlagi, rediska, turp.	Jonli tabiat	
5.	Kuzgi daraxt (<i>xurmo</i>).	O'simliklar dunyosi	
6.	Xona o'simliklari (<i>yorongul, navro'zgul</i>).	Hayvonot dunyosi	
7.	Derazdagi ekinzor (<i>sarimsog'ekish</i>).	Jonli tabiat	
8.	Shafoli daraxti gulladi.	O'simliklar dunyosi	
9.	Poliz ekinlari (<i>govun, tarvuz</i>).	Hayvonot dunyosi	
10.	Xushovuz bulbul.	Jonli tabiat	
11.	Yovvoyi hayvon: olmaxon.	O'simliklar dunyosi	
12.	Yovvoyi hayvon: bo'ri.	Hayvonot dunyosi	
13.	Tabiat burchagidagi toshbaga.	Jonli tabiat	
14.	Akvariumdagi baliqcha.	O'simliklar dunyosi	
15.	O'rdak jo'jalari bilan (<i>surat orqali</i>).	Hayvonot dunyosi	
16.	Echi va ulog'cha (<i>surat orqali</i>).	Jonli tabiat	
17.	Hashoralar: minachi, tillag'ing'iz.	O'simliklar dunyosi	

18.	Kurka jo'jalari bilan.
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Ob-havo holatini farqlash.
2.	Tosh-qatiq, qum-sochilivchan.
Jonli tabiat	
3.	Maydoncha bo'ylab maqsadli sayr (<i>turti fasllarda</i>).
4.	Maydonchaga uchib keluvchi qushlar (<i>kabutar, musicu, qaldirg'och</i>).
5.	Bahor darakchilari boychechak, binafsha.
6.	Dorivor o'simliklar (<i>moychechak, yalpiz</i>).
7.	Muassasa bog'idagi daraxtlar (<i>turti fasllarda</i>).
8.	Gulzorimizdagi gullar.

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (5-6 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat	
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi
3	7	8
		Yil davomida
		18

T.r. Mashg'ulot mavzulari	
Jonsiz tabiat	
1.	Tog', o'tmon, daryo.
2.	Suvning bug'ga va bug'ni suvga aylanishi (<i>amaliy tajribalar</i>). 3. Suvning muzga va muzning suvga aylanishi (<i>amaliy tajribalar</i>).
Jonli tabiat	
O'simliklar dunyosi	
4.	Mevalar: qulupnay, behi, nok, yong'oq.
5.	Sabzavotlar: karam, baqlajon, balg'or qalampir, gulkaram.
6.	Xona gullari: kolecus, alo.
7.	O'simliklarni qalamchasidan, butasidan ko'paytirish.
8.	Poliz ekinlari: qovun, tarvuz va qovoq.
9.	Butasimon o'simliklar: nahmatak va malina.
10.	Derazadagi ekinzor (<i>rayxon</i>).
Hayvonot dunyosi	
11.	Ot (<i>surat orqali</i>).
12.	Yo'lbars va sher (<i>surat orqali</i>).
13.	Tuya bo'talog'i bilan (<i>surat orqali</i>).
14.	Qushlar (laylak, tuma, qizilshon).
15.	Akvariumdagi baliqcha.

16.	Tovus (<i>surat orqali</i>).
17.	Tipratkan (<i>surat orqali</i>).
18.	CHumoli va chigitka.
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Ob-havo holati (<i>gor yog'ishi, momqaldirg'och, do'l yog'ishi, tuman tushishi</i>).
2.	Muassasa bog'iga sayr (<i>fasllarga xos belgilarni farqlash</i>).
Jonli tabiat	
3.	Dorivor o'simliklar (<i>sachraliq, bargzib, oqulog</i>).
4.	Madaniy va dorivor o'simlik: rayxon.
5.	Qarg'a
6.	Gulzorimizdagi gullar.
7.	Muassasa bog'idagi mevali va manzarali daraxtlar (<i>turti fasllarda</i>).

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (6-7 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat	
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi
4	6	8
		Yil davomida
		18

Mashg'ulot mavzulari	
Jonsiz tabiat	
1.	Havo borligini qanday bilamiz? (<i>amaliy tajribalar</i>).
2.	Maginiting xususiyatlari (<i>amaliy tajribalar</i>).
3.	Tog', o'tmon, daryo (<i>video va suratlar orqali subar</i>).
4.	Suvning xususiyatlari (<i>amaliy tajribalar</i>).
Jonli tabiat	
O'simliklar dunyosi	
5.	Mevalar: anjur, uzum, tut.
6.	T'sitrus o'simliklar: limon, apselg'sin, mandarin, banan, kivi, anonas.
7.	Sabzavotlar: baqlajon, sholg'om, turp, lavlagi, karam, gulkaram, balg'or qalampir.
8.	G'o'za o'simligi.
9.	Xona o'simliklari: uzambar binafshasi, tsiklonen, kalonxoe.
10.	Poliz ekinlari: qovun, tarvuz, handalak, qovoq.
Hayvonot dunyosi	
11.	Ot (<i>surat orqali</i>).
12.	Jirafa, fil, maymun, zebra, beqemot (<i>surat orqali</i>).
13.	Sudralib yuruvchi hayvonlar: tumsok, ilon.
14.	SHimol bug'usi va pingvin (<i>surat orqali</i>).

15.	Dengiz hayvonlari: kit, akula, delfinlar (<i>surat orqali</i>).
16.	Qushlar: kaklik, bedana, boyqush (<i>surat orqali</i>).
17.	Ipakqurti (<i>surat orqali</i>).
18.	Parrandalar: g'oz jo'jalari bilan (<i>surat orqali</i>).
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Quyosh harakati.
2.	Oqva qora bulutlar.
3.	Ob-havo holati (<i>gor'yog'ishi, monaqalibroq, do'yog'ishi, tuman tushishi</i>).
4.	Suvning muzga va muzning suvga aylanishi (<i>amaliy tajribalar</i>).
5.	Silanol (<i>amaliy tajribalar</i>).
6.	Qunning xususiyatlari.
Jonli tabiat	
5.	Muassasa bog'iga sayr (<i>fasllarga xos belgilarini fanylash</i>).
6.	Muassasa bog'idagi mevali daraxtlar (<i>turti fasllarda</i>).
7.	Manzarali daraxtlar (<i>qayrag'och, tol</i>).
8.	Tut (<i>yong'oq</i>) daraxti gulladi.
9.	Gullaydigan madaniy o'simliklar (<i>gulloxixo'roz, xrezantema, namozshomg'ul, gulsapsar</i>).
10.	Dorivor o'simliklar (<i>yalpiz, sachtratiq, bargizib, oquloq</i>).
11.	Qushlar.
12.	Beshkietbralar.
13.	O'simliklarni qalamchasidan, butasidan, urug'idan ko'paytirish.

V BOB TABIAT VOSITASIDA BOLANI XAR TOMONLAMA BARKAMOL QILIB TARBIVYALASH.

5.1-§. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, ta'limtarbiya jarayonini takomillashtirish, bu jarayonning samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ham «har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasbunar dasturlarini ongli ravishda tiklash va huquqiy, psixologikpedagogik sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni ko'zda tutadi».

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ma'naviy yetuk, axloqli, pok insonlar qilib voyaga yetkazishda tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi. Uning maqsadi, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlash, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga ehtiyokkorona munosabatta bo'lish, Vatanga mehri bo'lish, ekologik ta'limtarbiyani amalga oshirish, tabiat haqida mukammal bilimga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalashdir.

Tabiat bilan tanishtirish metodikasining vazifasi o'quvchilarni tabiat bilan tanishtirish usullari, ish shakllari, shuningdek pedagog, psixolog olimlar va mutafakkirlarning tabiatning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi bilimlari bilan tanishtirish va nazariy bilimlar berishdan iborat. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani pedagogikaning bir qismidir, chunki tabiat bilan tanishtirish orqali barcha tarbiya turlari amalga oshiriladi. Tabiat bilan bolalarning yosh xususiyatlari, fiziologik tuzilishlarini hisobga olgan holda tanishtiriladi. Shu bilan birga turli yosh guruhlarda ularning qiziqishlan, aqiliyatlarini, ehtiyojlari, xarakter hislatlari, iste'dodlari hisobga olinadi.

Bola a'zolarining tuzilishi — oliy nerv sistemasi, ichki a'zolari, tana tuzilishi, yoshga qarab hosil bo'ladigan o'zgarishlar tabiat bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan ko'rinib turlidiki, bu kurs bolalar fiziologiyasi fani bilan ham bevosita bog'langan.

Biologiya fani tabiat bilan tanishtirish metodikasining asosini tashkil etadi. Chunki biz bolalarni jonli va jonsiz tabiat, tabiat hodisalari,

ylining turli fasllari bilan tanishtiramiz.

Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani falsafa, biologiya, pedagogika, psixologiya, fiziologiya va barcha metodikalar bilan bog'liq holda birligini to'ldirib, mustahkamlaydi.

Bolalarning jonsiz tabiat hodisalari, o'simliklar va hayvonlar, inson mehnati haqidagi tushuncha va tasavvurlarini kengaytirish hamda boyitish, shuningdek, o'simliklar o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishda bolalarda oddiy ko'nikmalar hosil qilish ta'lim berishning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bunda bolalarda kuzatuvchanlik, bilimga qiziqish, tafakkur va mantiqiy nutq rivojlanadi, so'z boyligi ortadi, yangi tushunchalar hosil bo'ladi.

Bolalarda mehnatni sevishtirish, o'zgarlar mehnatini qadrlash, o'simlik va hayvonlarni asrash, ularni parvarish qilish, o'z Vatani, tabiatni sevishtirish, tabiat go'zalliklarini ko'ra olish kabi hisslarni o'stirish orqali tarbiyaviy vazifalar hal qilinadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan yaqindan tanishtirmasdan turib, bolalarni jismnon rivojlantirish, nutq va tafakkurlarini boyitish vazifalarini amalga oshirish mumkin emas. (1-2 shakl)

2. Aqliy tarbiya (1 shakl)

Tabiat bilan tanishtirishning bolalarni aqliy jihatdan o'sishiga ta'siri kattadir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishishda ta'limtarbiya jarayonida ularning ongida atrofi o'rab olgan dunyo haqida hissiy tajribaga asoslangan aniq bilimlar hosil qilish muhimdir. Haqiqatni to'g'ri aks ettiruvchi bilimlar berilmasa, bolalarda tabiat haqida noto'g'ri tushunchalar hosil bo'ladi.

Noto'g'ri tushunchalarni tuzatish yangi tushunchalar hosil qilishga nisbatan ancha qiyinroqdir. Shuning uchun bolalarda maktabgacha ta'lim yoshidanoq, his qilish, qabul qilib olish va zehniy rivojlanish tajribalariga asoslangan holda tabiat haqida ilmiy dunyoqarashlarning shakllanishi juda muhimdir.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, insonning tabiatdagi narsa va hodisalardan olayotgan ta'siri birinchi signal sistemasini, ularni ifodalovchi so'z esa, ikkinchi signal sistemasini hosil qiladi. Bilishning I hissiy tomoni birinchi signal sistemasi bilan bog'liq, bu ko'rgazmali, obrazli tafakkurga asoslangan bo'lib, miya po'stlog'idagi muvaffaqiyatli bog'lanishni o'z ichiga oladi, ya'ni tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni sezishda, idrok qilishda va tasavvurda bevosita aks etadi.

Bilimning ratsional tomoni, abstrakt tafakkur, ya'ni tushunchalarning hosil bo'lish jarayoni ikkinchi signal sistemasi bilan bog'liqdir. Ikkinchi signal sistemasi tashqi dunyo bilan faqat birinchi signal sistemasi orqali aloqa olib boradi, shuning uchun tafakkur sezgi va idroksiz bo'lishi, birinchi narsa haqida aniq tasavvurga ega bo'lmay turib tushuncha hosil qilinishi mumkin emas.

«Hissiy bilimning fiziologik asosi — ko'rish, eshitish, hid bilish, teri, harakatlantiruvchi va boshqa analizatorlarning birgalikdagi faoliyatidir» — degan edi I.P.Pavlov.

O'zlashtirishda qancha ko'p analizatorlar birgalikda ishtirok etsa, tasavvur va tushuncha shunchalik aniq, boy va ma'noli bo'ladi. Demak, bolalarni tabiat bilan tanishtirish asosiga birinchi navbatda ko'rgazmalilikni qo'yish kerak, ya'ni narsa va hodisalar ularning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi, bolalar narsalarni ko'rib, qo'l bilan ushlab ko'rishlari, eshitib, hidlab ko'rishlari, ta'mini tatib ko'rishlari, ya'ni ularning xususiyatlarini seza bilish imkoniyatlariga ega bo'lishlari shart.

Uyda, sayrda, o'yinlarda va mehnatda, tabiatdagi narsa va hodisalarni bolalarga ta'sir etishi natijasida ular seza bilish tajribalari to'planib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bog'chaga ketayotganlarida ko'chadagi obhavo sharoiti (sovuq, issiq, iliq va namlik) ni seza oladilar. Qo'llarini yuvganlarida, cho'milish vaqtida, o'yinlarda suvning xususiyatlarini (sovuqligi, ilqligi, sachrashi, toshlarning suvda cho'kishi yoki yog'ochning suzib yurishi)ni payqay oladilar.

Hayvonlarni parvarish qilishda esa ularning harakatlari, odatlarini bilib oladilar.

Bola tabiat bilan yaqin munosabatda bo'lishi natijasida, undagi narsa va hodisalarni yaqqol ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Lekin ko'pincha bola narsalarni payqamay qolishi yoki muhim bo'lmagan tomonlarga diqqat qilib, idrok qilgan narsalarini noto'g'ri tasvirlashi mumkin. 34 yoshdagi bola uchayotgan qushlarni hamma vaqt ham sezmasligi mumkin. Hayvonlarni uchratganda u birinchi navbatda uning kattaligiga e'tibor beradi, akvariumda suzib yurgan baliqni ko'rsatib uni «yurayti» yoki «qanotlarini silkiyayti», — deb ayyadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, bolani tabiat bilan tanishtirishda unga hodisa yoki narsani ko'rsatishning o'ziga kifoya qilmaydi.

O'rgatish jarayonida maqsadga muvofiq rahbarlik qilinishi zarur. Bu esa tarbiyachining bolaning idrokini yo'lga soladigan, diqqatini ko'rish va eshitishi muhim bo'lgan narsa va hodisalarga to'g'ri yo'naltiruvchi so'zlarida ifodalanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshida tabiatni o'rganish ko'proq ona tilini bilish bilan yaqindan bog'liqdir. Bu yoshda sezib idrok qilishdan ko'ra so'z bilan aytib idrok qilish mustahkam o'zlashtiriladi. Sezib idrok qilishda tabiat haqidagi hamma bilimlarni boshlang'ich manbai ekanligini doimo nazarda tutish kerak, aniqroq qilib aytganda, bolalar ongida haqiqatni aks ettirish faqat idrok qilish bilan bog'langan so'zlar yordamida hosil qilinishi mumkin.

Tushuncha — bu miyaning analitik-sintetik faoliyatining natijasidir. Tabiatdagi narsa va hodisalarning bir necha mara sezib idrok qilinishi, ularning boshqalari bilan taqqoslab ko'rilishi, ulardagi eng muhim belgilarning so'zlarda aks ettirilishi natijasida tushuncha hosil bo'ladi. Tushuncha bolalar faoliyatida o'yin va mehnatda o'zlashtiriladi va tekshirib ko'riladi.

3. Estetik tarbiya

Yoshlarga estetik tarbiya berishdan maqsad — shaxsning estetik didi va idealini tarkib topirish, tevarakatdagi narsalarni to'g'ri qabul qilish qobiliyatlarini har tomonlama o'stirishdir. Estetik tarbiya bolaga did bilan kiyinish, yurishtirish, mehnat qilish, jamoa orasida o'zini to'g'ri tuta bilish kabi hislatlarni singdiradi. Ayniqsa, ona tabiatni sevvish va undan zavq olish, ya'ni go'zallikni his qilishni o'rgatadi. Gul va mevalarning hidi, shakli va ranglari, qushlarning sayrashi, ariqlarda suvning jildirab oqishi, qishda qorning g'ichirlashi — bularning hammasi bolalarda tabiatdagi narsa va hodisalarni tasavur etishga imkon beradi va ularda estetik hissiyotni tarbiyalashda va o'stirishda boy material bo'lib xizmat qiladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda bunday estetik tuyg'ularning o'sishi esa, o'z navbatida san'atni, hayotni, tabiatni sevvish, uni tushunish va o'rganish uchun zarur shartsharoit yaratadi.

Avval tabiat go'zalligini, so'ngra san'at go'zalligini his etish kerak. Tabiatdagi va san'atdagi go'zallik bilan tanishish bolaning aqldiroki va histuyg'ularini tarbiyalabgina qolmay, balki uning axloqini, aqliy xayol va fantaziyasini ham rivojlantiradi.

Bog'cha yoshidagi bolani tabiat bilan tanishtirishda uni zavqlantirish, estetik histuyg'ularni hosil qilish oson ish emas. Uning tabiat

go'zalliklarini ko'ra bilishi, ulardan baxtmand bo'lishi, qalbida huvas, qiziqish, hayajonlanish hislarining uyg'onishi uchun oylar, yillar kerak bo'ladi. Bolani estetik tarbiyalashni tabiatga sayohat, sayrlar yoki bog'cha hovlisidagi hushmanzara gullarni, chiroyli bog' hovllilarini kuwatish orqali amalga oshirsa bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat orqali estetik ruhda tarbiyalashni tabiatning istagan faslida amalga oshirish mumkin.

4. Axloqiy tarbiya

Axloqiy tarbiya deganda, yosh avlodni Vatanga, insonlarga muhabbat, ularning mehnatiga hurmat tuyg'ulari, intizomlilik, xulqatvor madaniyati, tengdoshlar orasidagi do'stlik, tinchlikli inson xarakterining irodaviy xislatlari hamda shaxsning ijobiy, axloqiy sifatlari, poklik, to'g'rilik, kamtarlik, xullas barcha oliyijay nob xislatlarni mujassamlashtirish ruhida tarbiyalash tushuniladi.

Yosh avlodda bu xislatlarni kamol topirish uchun tabiat vositasidan keng foydalanish kerak. Bu murakkab jarayon bo'lib, uzoq vaqt, kerak bo'lsa yillar davomida qilinadigan mehnatning mahsuli hisoblanadi.

Tabiat vositasida axloqiy tarbiya berish uchun bog'cha hovllilariga ekitilgan gullarni parvarish qilish jarayonida liar bir gulni, niholni as-rash, uni parvarish qilish, gullarning tagini yumshatish sug'orish, begona o'tlardan tozalash, shakl berish, o'g'i yoki go'ng solish kabi ishlarni bajarish jarayonlarini amalga oshirish mumkin. gu yerda tarbiyachining ahamiyati katta. Masalan, tarbiyachi bolalarga gullarni parvarish qilayotganda ularning ham jonli organizm ekanligini, biz qanday nafas olsak, ular ham nafas olishini, biz qanday ovqatlansak, ular ham bizdek «ovqatni yaxshi ko'rishini», o'simlikning ovqati go'ng, o'g'it ekanligini, biz yuvinish, taranishni qanday yaxshi ko'rsak, gullar ham «yuvinishni», «taranishni» yaxshi ko'rishini va buning uchun gullarning tagini vaqtivaqti bilan yumshatib, suv berib turish kerakligini, barglariga chang yuqtirmasdan yuvib, artib turish kerakligini o'rgatishi zarur. Shuningdek tarbiyachi bolalarga odamlar yonug'likni, quyoshni qanday yaxshi ko'rsa, gullar ham yonug'likni, quyoshni shunchalik yaxshi ko'rishini, shuning uchun ham ularni soya yoki qorong'i yerga ekitish mumkin emasligini ularga uqtirishi zarur.

Tabiat vositasida bolalarga axloqiy tarbiya berishning yo'llari juda ko'p va xilmaxildir. Biz yuqorida faqat uning ba'zi birlarini eslatdik, xolos. Uni har bir tarbiyachi o'z sharoiti, o'z milliy urfodatlar asosida

amalg'a oshirsa, nur ustiga a'lo nur bo'lar edi. Bolalarning o'simliklar o'stirish va hayvonlarni parvarish qilishda ishtirok etishlari ularda har bir ishda javobgarlikni his qilishga va mehnatsevarlikka o'rgatadi.

5. Jismoniy tarbiya

Insonning ma'naviy shakllanishida, mazmunli hayot kechirishida jismonan sog'iom bo'lishning ahamiyati beqiyos kattadir. Xalqimiz «tani sog'ik — tuman boyik», «to'rt muchatling sog' bo'lsin» deb bekorga aytmagan. Bu naqlarning tuman-tuman ma'nosi bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning organizmi juda tez rivojlanadi. Bolalar anatomiyasi va fiziologiyasidan ma'lumki, bolalar 78 yoshgacha bo'yiga har yili 5 sm gacha o'sib, tana og'irligi 22,5 kg ga o'tib boradi. Keyin esa biroz sekinlashadi. Bundan ko'rinib tureldiki, bolaning jismonan sog'lom o'sishini yoshlikdan ta'minlash kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarni jismonan sog'iom tarbiyalash uchun nimalarga e'tibor berish zarur? Bunda qanday tarbiya vositalaridan foydalanish kerak, degan haqli savollar tug'ilishi mumkin.

Bolalarni jismonan to'g'ri tarbiyalash uchun quyidagi shartlarlarga qat'iy rioya qilish kerak:

- 1) gigiyenik ko'nikmalar hosil qilib tarbiyalash (bino, hovli, jhozlar, kiyimbosh, poyafzal gigiyenasi);
- 2) tibbiyot xodimlarining doimiy nazoratida (sog'lig'i, antropometrik ma'lumotlari, fiziologik holati) bo'lish;
- 3) bog'chadagi bolalarning kun tartibini tuzish (ovqatlanish, uyqu, o'yin, mashg'ulot, sayrlar, organizmni chiniqtirish).

Bog'cha yoshidagi bolalarga tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishda ochiq havoda sayr qildirish, tog' etaklari, daryo bo'yilariga sayohatga chiqish, shahar ichidagi istirohat bog'larida bo'lish, ular bilan bog'cha hovlisida ishlash, harakati o'yinlar tashkil qilish, o'simliklar va hayvonot dunyosi bilan tanishish, hayvonot bog'larida bo'lish kabilar bolani jismoniy tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Bog'cha hovlisidagi gullarni parvarish qilish, tagini yumshatish, sug'orish, gulzorni begona o'tlardan tozalash, gullarga mineral va madaniy o'g'itlar solish kabi ishlar bolalarni ham mehnatsevarlikka, ham jismonan sog'lom bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

Yosh avlodni jismoniy tarbiyalashda yer maydonchasi, bog'cha hovlisining mavjudligi ahamiyatga ega. Bola ochiq havoda sayr etar ekan, nafas olish organlarining rivojlanishi bilan birga tanasining boshqa

avzolari mustahkamlanadi, sog'lom o'sishi uchun sharoit yaratiladi. Tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishning turlari juda ko'p bo'lib, ulardan oqilona foydalanish kerak.

6. Tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachining o'rni

Kelajak avlodni barkamol kishilar qilib tarbiyalash shu kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu borada bolalarni tabiat bilan tanishtirish muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasalarida ishlayotgan tarbiyachilar oldida bolalarda tabiat go'zalliklarini ko'ra bilish, uni sevish, tabiatda yuz berayotgan voqea, hodisalar haqida to'g'ri tushunchalar hosil qilish, ularga ekologik ta'limtarbiya berishdek muhim vazifa turadi. Tarbiyachi eng avvalo o'zi tabiatni sevuvchi, jonli va jonsiz tabiat haqida aniq bilimlarga ega bo'lmog'i lozim.

Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun «Bola jon» tayanch dasturida berilgan tabiatga oid bilimlar bilan tanishtirib chiqqan va har bir yosh guruh uchun berilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarur. Tarbiyachi har bir faslda olib boradigan tabiat haqidagi bilimlarini to'g'ri rejalashtirishi, yer maydonchasidagi o'simliklar, tirik burchakdagi xona o'simliklari, akvariumda, terrariumda yashovchilarni parvarish qilish ko'nikmalarini, qafasadagi qushlar va mayda sutemizuvchilar bilan tanishtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishi zarur. Tarbiyachi bolalarni yuqoridagilar bilan tanishtirar ekan, ularning dunyog'arashini shakllantirib, jonli va jonsiz tabiatning xususiyatlarini o'rganib, ular haqida dastlabki tushunchalar beradi.

Yer maydonchasiningda ilmiy tarbiyaviy ahamiyati.

Bolalar bog'chasida yer maydonchasi bo'lib, bolalar kup vaqtlarini usha yerda kuzatadilar. Maydoncha — o'yinlar, sayrlar, mashg'ulotlar utkaziladigan butun yil davomida o'simlik va xayvonlarni kuzatadigan joydir. Maydonchada daxtlar, butalar, ekinzor, gulxona, mevali daraxtlarning bulishi katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bolalar tarbiyachi bilan birga o'simliklarni ustiradilar, ularni parvarish kiladilar, usishi va rivojlanishi xakida aniq tasavvurlarga ega buladilar. Bolalarga o'simliklarni pavarish qilish jarayonida, tuprokdagi ishlov berishda zarur bo'ladigan oddiy asboblardan foydalanish kunikmasi xosil buladi, xamda tabiatga unda yashovchilarga nisbatan extiyotkorona munosabarda bulish kabi hislatlar tarbiyalanadi. Maydonchani chiroyli,

nafosatli bezatilish bolalarda badiiy va guzallikni xis qilish, vatan-parvarlik kabi nozik xislatlarni tarbiyalaydi. Bolalarda uz ulkasini sevishti, uz ulkasining tabiatini bilishi knita axamiyatga ega. Bu maqsadda maydonchaga ekiladigan daraxtlar, usimliklar mana shu ulka tabiatiga, iklimga mos bulishi zarur. Ekinzorni tashkil etpsnda dastur mazmunidan kelib chikkan xolda bir guruh uchun poliz ekmnlari tanlanadi. Kichik guru.x uchun urug'larlari yirik xomligicha iste'mol kinish mumkin bulgan: sabzi, rediska tavsuya etiladi. Urtta guruxda xam xuddi shular ekiladi. Birok imkoni boricha ikki xil navi ya'ni kizil va ok rediska ekiladi. Maqsad bolalar ularni solishtirib uxshash va farkli tomonlarini tanlashlari lozim. Katta guruxda bolalar uchun tavsuya etilgan barcha sabzavot usimliklari ekiladi. Gulzorni tashkil etishda, bogchening tabiiy sharoitini xisobga olgap xolda, erta baxordan to kech kuzgacha gullaydigan usimliklar tanlanadi

Masapan: lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, kukongul kabi gullar gantani, ularni markazta baland buyli, chetariga past buyli gullar gantlanadi.

Yer maydonchasida baxor. yoz oylarida jonli tabiat burchagi tashkil etiladi. Bogchening tabiiy sharoitini xisobga olgan xolda, jonli tabiat burchagida kuyonlarni, govuklarni, urdakilarni bokib parvarish qilish mumkin. > bolalar jonivorlarni parvarish qilish, kunikma masalarini tarbiyalash. ularga nisbatan xamgurlik munosabatlarini chukkurrok tarbiyalashga yordam beradi. Yer maydonchasida har bir yosh guruh uchun o'yin va jismoniy tarbiya maydonchalari, gabniy material bilan uynash uchun kum solingan yashiklar kichikrok xovuz bulishi lozim. Jonivorlar kuyon va tovuklar bokish uchun joyi ajratiladi.

Kichik gurux bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga 1 kv m xisobidan tashkil kilinadi. Urtta gurux bolalari uchun norma 1,5 kv m gacha tayertlov gurux boalari uchun 1,5 — 2 kv m gacha oshiriladi. Ekinzor atrofi past buyli usimliklar bilak uraladi. Atrofi uralgan ekinzor oyli kurinishga ega bulnshi bilan birga guruxlarin bir — birlidan tabiiy ajratib turadi. Ekinzor uchun tanlangan urug'lar yulkori navli yaxshi ekish xususiyatiga ega bulishi kerak. Etilgan urug'larining asosiy sifat k) rsakichi uning unib chikishidir. Nixollar paydo bulishini tezlashtirish uchun urug'lar namlanadi va undiriladi.

Gul usimliklarining ekishning eng kup tarkalgan shakli klumba, rabotka va gazonlardir. Gulzorni bezashda manzarali usimliklarni tugri

tanlash muximdir.

Usimliklarning yerug va namga bulgan talabini e'tiborga olish kerak.

Usimliklarni tanlaganda klumbada erta baxordan to kech kuzgacha gul ochilib turishi nazarda tutilishi lozim. Erga baxorda ochilgan gulga ega bulish chunki kuzda yerga piyozli usimliklar — lola, chuchmoma ekiladi yoki iyul oyida kapalakgul, dastagullar ekilib, erga baxorda ular doimiy joylarga kuchirib utkaziladi. Gulzorni bezashda chiroyli gullarni butazor va utsimon manzarali usimliklardan foydalanish mumkin. Ochik yerda yashash davomiyligiga kura qarali usimliklar kup yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bulinadi. Kup yillik usimliklar guruxiga yer ustidagi kismi kishda bilan usimliklar adi. Uning xayoti tuprok ostidagi organlarida; piyoz, tutunak ildizpoya, ildizida saklanadi. Kish usimliklar baxorda tez usadi. Erta baxorda va kuzda gullaydi. Kup yillik simliklarga aloxida e'tibor berish lozim. Ikki yillik gulli usimliklarga kupincha urug' sepgilgandan sung 2 yiliga gullaydigan usimliklar kiritiladi. Bu usimliklar yozning birinchi yarmida ochiladi.

Gulxonada bir vegetiv dazrda foydalaniladigan ngullarni bir yillik yoki yozgi usimliklar deyilali. Yezgi usimliklar ekilgan yili ochiladi, urug' beriladi va xalok buladi. Ularning guli chiroyli bo'lib, yozning ikkinchi yarmida kiygos bo'lib ochiladi.

Maydoncha bogcha bolalari uchun yil mavsumi va fasllarning uzgarishini kuzatadigan esh kulay jollpr. Tarbiyachi bolalarni maydonchaga olib chikib. gablarda buladigan uzgarishlar, uning sabablari, kishlab koluvchi va uchib keguvchi kushlar bilan tanishtiradi. Bir siz bilan aytganda, bogcha maydonchasn bolalarning ... gomnolama rivojlanishida jonli va jonsiz gabiat bilan ganishishida, uz ona - Vatanimi sevishta uni muxofaza qilish, usimlik va hayvonlarni va kupaytirishda ta'lim - tarbiya oladigan ilk maskan xisoblanadi

Yer maydonchasining ta'limiy tarbiyaviy axamiyatini, bolalar bog'chasining ekinzor va gulzorlari, maydonchada xayvonlarni saklash tartibi xaqida tushuncha beradi

Xalq maorifining birinchi tizimi xisoblangan maktabgacha tarbiya muassasalari bolalarni har tomonlana rivojlanishida, ularni maktab ta'limiga oila bilan uzviy xamkorlikda tayyorlaydi.

Bolalar bogchasining boshkarishda asosiy rolni bogcha mudirasi uynaydi.

Mudiraning asosiy vazifasi bogcha jamoasi bilan birgalikda «Bolalar

bogchasiida ta'lim-tarbiya dasturini» barcha vazifalarini amalga oshirishdir. Maktabgacha tarbiya muassasi mudirasining faoliyati uch yunalishda: 1. Tarbiyaviy — uslubiy ishga raxbarlik;

- Dastur vazifalarini vaktida bajarishga yordam kursatish; ish malakasini oshirish;

- Ilgor pedagogik tajribani urganish va amalda tadbir etish. 1. Xujaalik masalalarini xal qilish.

2. Ota - ona va keng jamoatchilik orasida pedagogik bilimni berilgan. Bolalar bogchalarida uslubiyatchi va mudira ta'lim tarbiya ishiga birgalikda javobgar shaxs bo'lib xisoblanadi. (1.1-shakl) Uslubiy ishlarga quyidagilar kiritiladi.

1) Tarbiyachiga uslubiy yordam berish, nazorat qilish; 2) Tarbiyachilarning ilg'or ish tajribalarini targ'ibot etish;

3) Tarbiyachilarning tabiat uslubiyotidan malakasini oshirish;

4) Ota onalar urtasida tabiat bilan tanishtirish bilimni targ'ibot etish.

Tabiat bilan tanishtirish ishiga raxbarlikning asosiy yunalishlari.

Uslubiy xonalarda tabiat bilan tanishtirish uchun zarur bulgan adabiyotlar, ko'rgazma qurollar, tarbiyachilar tomonidan tayyorlangan kolishlari bulishi darkor. Bundan tashkar Uzbekiston Respublikasining maktabgacha tarbiya konsepsiyasi, maorif vazirligining buyruk, farmonlari, tavsiyalar, uslubiy xatlar ilg'or tarbiyachilarning istikboli xamda kundalik rejalari, ochik mashg'ulot. o'yin muxokamalari, ota - onalar uchun tavsiyalar berilishi kerak.

Raxbar tarbiyachining uz uslub va usullari xazinasida ilg'orlar ishini tajribalarini xamisha taxlii kilib va anglab tugri va ongli tarzda boyitishga urgatish lozim.

Mudira bolalarning har tomonlama rivojlanishlari uchun barcha shart sharoitlarini yaratmogi zarur. Mudiraning ishi ijodiy xisoblanadi. Maktabgacha tarbiya muassasi murakkab organizm, mudiraning ishi esa kup kirralidir. Mudira - davlat muassasasining raxbari, shu-ning uchun u doimo uz ustidan ijodiy izlanishi, tabiat xakidagi qo-nun va karorlarni bilib, urganib borishi davlatimizning xozirgi bos-qichida ichki va tashki siyosatini bilishi xamda amaliy faoliyatda unga amal qilishi kerak. Mudira keng va chukur ma'lumoti yukori saviyali

mutaxassis bulishi, tarbiya jarayonini yaxshi anglab yetgan bulishi zarur. Maktabgacha tarbiya muassasasida bolalarni tarbiyalash mudira va katta tarbiyachi metodistning uzaro xamkorligidagi uslubiy raxbarligi kamchalik uyushkoklik reja asosida samarali amalga oshirilaotanligiga bogliq buladi. Uslubiy ishda uyushkoklik, reja asosida, kuyilgan vazifalarning imkoni boricha kiska muddatlarda xal etilishini ta'minlay bulishi, istikbolini kura olish va unga jamoani kizikitra bilish muximdir. (2.1 - shakl)

Bogcha mudiralari uz kul ostida ishlaydigan tarbiyachilarni umumiy bilimlarini xususan tabiat soxasiga oid bilimlarini tinmay oshirib borishi tabiat burchagini tashkil etish va uni yangi kushimcha materiallar bilan jixozlashda maslaxatlar berish, yul - yuriklar kursatishi, tarbiyachi bilan birga tabiatga ekskursiyalar uyushtirish biologiyaga doir adabiyotlarni aniqlash va ularni tuplash ishiga aktiv yordam kursatish lozim. Bundan tashkari ota - onalarni bogcha maydonchasida tabiatshunoslikka oid ishlarda faol ishtirok etishga jalb etadi, bolalarni tabiatni sevish, uni asrab - avaylab ustiradigan kishilar bo'lib yetishish ruxida tarbiyalanishga bevosita raxbarlik kiladi. Mudira umumiy ota - ona majlisini utkazadi, unda bogcha maydonchasida kilinadigan ishlarni ota - onalari bilan xamkorlikda bajarish rejasini tuzadi. Bog'chalarda bunday uslubiy raxbarlik turli shakllarda olib boriladi: pedagogik kengash, mashg'ulot, sayr, ekskursiya, o'yin, tabiatni kuzatish, pedagogik xonani ishini tashkil etish yer maydonchasida kilinadigan ishlarni maslaxatlashib olish guruxlaridagi tabiat burchagini axvolini taxlii qilish. Bundan tashkari bolalar muassasalariga doimo olib boriladigan ilmiy — tekshirish ishlari va ularning natijalarini xayotga keng joriy etmogi zarur. Ma'lumki, bogchalarda tabiat bilan tanishtirishning yangi - yangi uslub va shakllarni kuzatish, amaliy mashg'ulot va siz vositasidagi ilmiy izlanishlar natijasidan xam keng foydalanishimiz kerak. Biz bu ishlarga yosh kadrlarni, talabalarni keng jalb etmogimiz darkor. Bogchalarda tarbiyachilarning akliy — nazorat saviyasi, pedagogik maxorati va tabiat konunlarini ilmiy asosda tushinib olishlari bevosita mudira raxbarligida amalga oshiriladi. Kilingan koidaga muvofiq har bir tarbiyachi xalk maorifi bo'limi tomonidan tashkil etilgan kurslarda har yilda bir marta uz malakasini oshirib borishi lozim.

Tabiat bilan tanishtirish ishiga raxbarlik qilish va uning asosiy yo'nalishlari, uslubiyot xonalarining, ish mazmuni va uni tashkil

etish, mudira va tarbiyachilarning ilgor ish tajribalarini urganish va ommalashtirish to'g'risida ma'lumot beradi va yo'l yo'riq ko'rsatadi.

5.2-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat burchagini tashkil qilish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida da bolalarni tabiat bilan tanishtirish u bilan doimo bevosita munosabatda bo'lishni talab qiladi. Buni ta'minlovchi shartlardan biri bolalar bog'chasida jonii tabiat burchagiga ega bo'lishdir. Bolalarni tabiat bilan uzviy, davomli va sistemali tarzda tanishtirish ularda jonii tabiat burchagida yashovchilar haqida chuqur va puxta bilimlarni, mehnat, malaka hamda ko'nikmalarni hosil qilish, kuzatuvchanlikni o'stirish uchun sharoit yaratadi. Ana shu malaka va ko'nikmalar asosida tabiatga ehtiyotkorona munosabat ham, unga qiziqish ham tarbiyalanadi. Tabiat burchagi bolalarning diqqatini burchakda yashovchi bir nechta hayvonlarga, ularning o'ziga xos belgilariga qaratish va shu bilan bolalarning chuqur, mustahkam bilimiga ega bo'lishlariga imkon yaratadi. Tabiatda bolalar uchraladigan hayvon va o'simliklarning xilmaxilligi ular hayotidagi umumiy, ahamiyati hamda qonuniy tomonlarni ajratib ko'rsatishni qiyinlashtiradi. Cheklangan miqdordagi maxsus tanlangan obyektlar bilan tabiat burchagida tanishtirish bu murakkab hamda muhim vazifani hal etish imkoniyatini beradi. Tabiat burchagida yashovchilarning fazoviy yaqinligi ham ahamiyatlidir. Bolalar, masalan, akvariumdagi baliqlarni yaxshilab ko'rish, ularni uzoq muddat davomida kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jonii tabiat burchagi uchun o'simlik va hayvonlarni tanlashda bir qator talablarni nazarda tutish lozim. Ular quyidagilardir:

1) o'simlik yoki hayvon u yoki bu ekologik guruhga xos bo'lishi lozim. Bunda bolalarni o'simlik va hayvonlarning katta guruhi uchun xarakterli bo'lgan, asosiy, o'ziga xos belgilari, yashash sharoitlari bilan tanishtirish imkoni yaratiladi;

2) tabiat burchagida yashovchilarni parvarish qilish, qilinadigan mehnatning sifati, xarakteri, unga sarflanadigan kuch va vaqtiga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalarning yoshiga mos(tarbiyachining ishtiroki va rahbarligi ostida) bo'lishi lozim. Shuning uchun «beor» o'simliklar va ovqatni tanlamaydigan hayvonlar tanlanadi;

3) tabiat burchagidagi hayvon va o'simliklar tashqi ko'rinishidan yorqin, jozibador, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning hali ummahallik bargaror bo'lmagan diqqatini o'ziga jalb qila oladigan bo'lishi kerak;

4) tabiat burchagida bu turdagi o'simlik va hayvonlarning bir nechta xil mavjud bo'lishi lozim. Chunki bolalar kuzatish obyektida faqat umumiy belgilarnigina emas, balki o'ziga xos xususiyati belgilarni ham ko'ra olishlari kerak. Bu bolalarning tirik organizmlarning xilmaxilligi hamda takrorlanmasligini bilib olishlariga yordam beradi;

5) tabiat burchagida o'simlik va hayvonlar tamoman xavfsiz bo'lishi, bolalarning sog'liqlariga hech qanday zarar yetkazmasligi lozim;

6) o'simlik va hayvonlarning bolalar muassasasi binosidagi hayot faoliyati, o'sishi va rivojlanishida binoning doimiy haroratini, karbonat angidrit gazining konsentratsiyasini, quruqligini, shovqinsuroning mavjudligini hisobga olish lozim.

Hayvon va o'simliklarni tabiat burchagiga joylashtirishda, birinchi navbatda, ularning biologik xususiyatlari hamda ehtiyojlariga e'tibor berish lozim. Masalan, ba'zi xona o'simliklari (chiroqgul, kaktus va boshqalar) quyosh nurini ko'proq bo'lishni talab qiladi, shuning uchun ularni eng yorug' joyga qo'yish lozim, ba'zilari esa (masalan, uzambarg gunafshasi) tik tushib turuvchi quyosh nuriga bardosh bera olmaydi. Shu bilan birga jonii tabiat burchagi ko'zni quvontirishi, bezashi lozim. Bunda, obyektlarni shunday joylashtirish kerakki, bolalar ularning yoniga bema'lol kela olishlari, kuzata olishlari va unda mehnat qila olishlari mumkin bo'lsin.

Tabiat burchagida yashovchilarni doimiy va vaqtincha yashovchilarga ajratish mumkin. Doimiy yashovchilarga xona gullari, qafasdagi qushlar, akvariumdagi baliqlar, katta guruhlarda esa hayvonlar kiradi. Vaqtincha yashovchilarga qisqa muddatga olib kiritadigan mahalliy o'lka o'simligi, hayvonlar, dastlabki bahorgi gullar, kuzda qiyg'os gullaydigan gulxonadagi dekorativ o'simliklar, xonadagi manzarali o'simliklar, hasharotlar va shu kabilar kiradi.

2. Turli guruhlarda tabiat burchagini tashkil etish

2.1. Kichik yosh guruhining tabiat burchagi. Kichik guruh tabiat burchagi uchun o'simlik va hayvonlarni tanlashda eng avvalo bolalarning narsalarni idrok etish xususiyatlari shuningdek, ta'limiy masalalar nazarda tutiladi. Kichikimoylar 2—3 xil o'simlikni bilib

o'lishlari va ularning asosiy qismlarini (bargi, poyasi, guli) farqlay olib, nomlarini aytishlari lozim.

Ikkinchi kichik guruhdagi bolalar o'simliklarni parvarish qilishga jalb qilinadilar: ular o'simliklarga suv quyadilar (suvni kattalar tayyorlab beradi, qancha quyish lozimligini ham ular ko'rsatishadi), nam latta bilan o'simliklarning barglarini artadilar. Hayvonlarni kuzatar ekanlar, bolalar hayvonlarni tashqi aniq belgilariga: gavda qismlari, harakatlanish xarakteri, chiqaradigan ovozlari va hokazolarga ko'ra tanib olishni, tanasining asosiy qismlarini farqlashni o'rganib oladilar. Tarbiyachi bolalarni kuzatishga, savolni anglashga, diqqatni kuzatilyotgan narsaga qaratib, uncha murakkab bo'lmagan harakatlardan foydalanishga, kuzatish jarayonida berilgan savollarga javob qaytarishga o'rgatadi.

Kichik yosh guruhining tabiat burchagiga asosiy qismlari (poyasi, bargi) aniq ifodalangan va yorqin, qiyg'os hamda uzoq gullaydigan o'simliklar joylashtiriladi. Masalar: xina, azaliya, fuksiya, xitoy atrug'uli va hokazolar. Aytib o'tilgan turlardan yil davomida kuzatish uchun 3—4 o'simlik tanlanadi. Ularning ba'zilar 2 nusxada bo'lishi lozim. Bular ichidan bolalar bir xil o'simliklarni topib, ajratib ko'rsatishni o'rganadilar.

Ilk yoshdagilarning ikkinchi guruh tabiat burchagiga akvarium joylashtiriladi. Akvariumga kichikintoylarning idrok etish xususiyatlaridan kelib chiqib, chiroyli rangdagi, yilning ko'p qismida faol yashaydigan, ozugani shoshilpishib yeydigan baliqlarni tanlash lozim (masalan, oddiy tilla baliq, tilla yoki kumush rangdagi tovon baliqlar). Kichik yosh guruhlarining tabiat burchagida qushlarni ham saqlash mumkin. Qushning patlari chiroyli, o'zi xushchaqchaq bo'lishi, ovqat tanlamasligi, qafasda ham sayrashi maqsadga muvofiqdir. Kanareyka xuddi shunday qushlardandir. Biroq imkon bo'lsa, sa'va, snegirni saqlash lozim. Kichik yosh guruh tabiat burchagida sut emizuvchilarni doimo saqlash mumkin emas.

2.2. O'rta yosh guruh tabiat burchagi. O'rta yosh guruhdagi bolalarda narsalarning xususiyat va sifatlarini (shaklining xilmaxilligi, rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar) ko'ra olish malakasi hosil qilinadi. Bolalar solishtirib ko'rishning murakkabroq usullarini egallaydilar, narsalarning farqi va o'xshashligini aniqlashni, ularni u yoki bu belgilariga ko'ra umumlashtirishni o'rganadilar. O'simlik va

hayvonlar haqidagi bilimlar murakkablashadi. Bolalar o'simliklarning xususiyatlarini aniq farqlashni boshlaydilar, ularning hayotlari uchun zarur bo'lgan sharoitlari bilan tanishadilar. Shu bilan bolalar ko'rganda tanidigan hamda nomlarini biladigan o'simliklar soni ortib boradi.

Besh yoshga qadam qo'ygan bola hayvonlar bilan tanishar ekan, ularning tashqi ko'rinishi, tuzilishi, harakat qilishi, ovqatlanishining o'ziga xosligini va dastlabki bog'liqlik — harakat qilish xarakteri oyoqlarining tuzilishiga bog'liq ekanligini bilib oladi.

Jonli tabiat burchagida yashovchilarni parvarish qilish jarayonida bolalar unchalik murakkab bo'lmagan ko'nikmalarni egallaydilar: bular — o'simlikni toza saqlash, uni to'g'ri sug'orish, suvdan va oxur (donxo'rak)larni yuvish, ozuga berish kabi. Bu yoshdagi bolalar o'simlik va hayvonlarni kuzatar ekanlar, ularning o'sishi va rivojlanishidagi o'zgarishlarni qayd qiladilar, o'z kuzatishlarini to'g'ri gapirib berishni o'rganadilar. O'rta yosh guruhdagi bolalarning jonli tabiat haqidagi dunyoqarashlarini kengaytirish maqsadida tabiat burchagining aholisini to'ldirib, boyitib turish talab qilinadi. Xona o'simliklari turli shakl va hajmdagi barglarga ega bo'lishi lozim, chunki bolalar o'simliklarni ozoda saqlashning o'zlari uchun yangi bo'lgan usullarini egallaydilar. egilgan barglarni mo'yalam bilan artadilar, gullarga suv purkaydilar. Bunda bolalar parvarish qilish usulini barglarning xarakteriga: kattaligi, miqdori, sathining xarakteri, pishiqligiga ko'ra aniqlashni o'rganadilar. O'rta yosh guruh jonli tabiat burchagida doimiy yashovchilar sifatida sut emizuvchilarni ham saqlash mumkin. Bu yoshdagi bolalar ularni parvarish qilishning oddiy malakalarini bemaol egallay oladilar. Xattharakatiga ko'ra qiziqarli bo'lgan dengiz cho'chqasi va siriya og'maxonlarini joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Ularni parvarish qilish qiyin emas, ular vaqt va muhitga oson shakllanadigan jonivorlardir.

2.3. Katta yosh guruh tabiat burchagi.

Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagi

Katta yosh guruhda narsalarni kuzatish, solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga ko'ra umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi. Kuzatishlarning asosiy mazmuni o'simlik va hayvonlarni o'sishi hamda rivojlanishini, ularning mavsumlarda o'zgarishlarini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bolalar o'simlik o'sishi uchun yorug'lik, nam, issiqlik, tuproqdan oziqlanishini, turli o'simlik turli miqdordagi yorug'lik va namlik talab qilishini bilishlari kerak.

Bolalarni o'simliklar, ularning tashqi tuzilishining xususiyatlari, faqat barglarigina emas, balki poya va gullarining ham xilmaxilligi bilan tanishtirish davom ettirildi. O'simliklarni parvarish qilish usuli asosida barg va poyalarni xarakteriga ko'ra aniqlash, o'simlikni ozoda saqlash ko'nikmasi mustahkamlanadi. O'simliklarni o'rganishda ularni ko'paytirishning ba'zi usullari, jumladan, poyasini «qalamcha» qilib ko'paytirish haqidagi bilimlar ham kiritiladi. Bulamingbarchasi jonli tabiat burchagini yangi o'simliklar — xilmaxil poyali, chirmashadigan, yoyilib o'sadigan yoki tik poyali, piyozli, kartoshka piyozli va shu kabilar bilan to'ldirib borishni talab qiladi. Tradetskansiyaning 2—3 xil turi, xona uzumi, plyush, chirmashuvchi fakus, aloe, zigokaktus, epifitium, siklamen, primula, amarilis, kiavniya kabilar shular qatoriga kiradi. Bu o'simliklarning shakli va barglari, poyasi, gullari xarakteriga ko'ra xilmaxil bo'lib, quyosh nuri va suvga ehtiyojlari ham turlichadir. Katta guruh bolalarining jonli tabiat burchagi uchun hayvonlarni tanlashda asosiy vazifa hayvonlarning yashash muhit sharoitlariga moslashish xususiyatlari haqidagi boshlang'ich bilimlarni shakllantirishni ta'minlashdir.

Akvariumda issiqsevar, tirik tutiladigan va ikra tashlaydigan baliqlar guruh — mechenosets, skalyariy, guppi va shu kabilarini saqlash maqsadga muvofiqdir.

Katta guruh tabiat burchagida toshbaqaning istalgan turini saqlagan yaxshi. Odatda bu jonivor qishda qisqa muddatli uyquga ketadi. Agar toshbaqa tabiat burchagida bir necha yildan beri yashayotgan boisa u uxlamasligi mumkin, biroq u bu davrda lanj bo'lib qoladi, ozuqani istaristamas yeydi. Bunday holatning sababini hamda uning yashashi uchun mos sharoitni faqat maktabgacha ta'lim yoshidagi katta bolalar tushunishlari va yaratishlari mumkin. Sutenizuvchilarni tanlash ham juda xilmaxildir. Bu guruh burchagida «dengiz cho'chqasi»dan tashqari tipratikan, olmaxon ham bo'lishi kerak. Olmaxon tabiat burcha gida yashovchi boshqa sutenizuvchilarga nisbatan mavsumlarda o'z hayot tarzini ko'proq o'zgartiradi. Bu o'zgarishlar hayvonlarning tabiatdagi hayot sharoitlariga bog'liqligini maktabgacha ta'lim yoshidagi katta bolalar bilishlari kerak.

2.4. Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagi. Tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ularni tabiat olamidagi muhim bog'liqliklar — o'simliklarning

kompleks sharoitlarga (namlik, issiqlik, yorug'lik va shu kabilar), hayvonlarning tashqi tuzilishi va hayot tarzi, yashash muhitiga bog'liqligi haqida elementar bilimlarni shakllantirishdir. Bolalar turli mavsumlarda o'simlik va hayvonlar hayotida sodir bo'layotgan doimiy takrorlanuvchi o'zgarishlar, ularning o'sish va rivojlanishining asosiy davrlari bilan tanishadilar.

O'simliklar dunyosi haqidagi bilimlar mazmuniga ularni ko'paytirishning ba'zi usullari haqidagi bilimlar kiritiladi. Bolalar narsalarning muhim, umumiy belgilarini ularning o'zgaruvchanligiga ko'ra bilishlari kerak. Shunga ko'ra o'simlik va hayvonlarni tanlashda faqatgina tuzilishlarining xilmaxilligiga emas, balki muhitning ma'lum sharoitlarga moslashganligiga ham e'tibor beriladi. Bolalar o'simliklarni sug'orish (suvning miqdori va sug'orishning takrorlanishi) o'simlikning tabiatdagi yashash muhitiga (tropik bo'loqchiliklar va soy, changalzorlar, quruq cho'l va dashtlar), shuningdek, yil fasllariga bog'liqligini anglab olishlari uchun jonli tabiat burchagiga, yilning 10 oyi davomida juda nam tuproqda o'sadigan papirusni, suvni kam talab qiladigan va ondanda sug'oriladigan kaktusni (1—2 turini), namga ehtiyoji katta bo'lgan pirimula, tradetskansiyani hamda o'racha sug'orishni talab qiladigan uzambar g'unafshasini qo'yish zarur. Qishda ko'pgina subtropik o'simliklar sug'orishni uncha ko'p talab qilmaydi.

Tabiat burchagidagi o'simliklarning o'sishi va rivojlanishini tabiiy sharoitdagi o'sish sharoitlari bilan aloqasi haqida boshqa o'simliklar ham, ayniqsa liliya va amarilis oilasiga taalluqli bo'lgan — amarilis, kliviya, krinum, dratsena, gemantus va shu kabilar dalolat beradi. Mazkur o'simliklar uchun qishning birinchi davri — tinchlik davri bo'lib, bu vaqtda sug'orish deyarli to'xtatiladi.

Xona o'simliklarini ko'paytirish usullari xilmaxildir: yorungul, begoniya, sansevyera va boshqalar novdalaridan, aspidistra, asparagus va shu kabilar butoqchalaridan ko'paytiriladi.

«Tirik tug'iluvchi» o'simliklardan — toshyorar, xlorofitum, briofitium bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Akvariumdagi baliqlar ham (ularning 23 turi bo'lishi kerak) mahalliy suv havzalaridagi issiqsevar baliqlardir. Bu guruhlarning har biri, garchi unchalik murakkab bo'lmасаda, boqishda alohida sharoit talab qiladi.

Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagida tutqunlikda bo'la o'chadigan qushlarni, yozda esa maydonchada tovuq, o'rda-

larni (mahalliy sharoitga ko'ra) boqish maqsadga muvofiqdir. Sute-mizuvchilardan tabiat burchagida istalgan jonivor, ayniqsa hayot tarzi mavsumga muvofiq o'zgaradiganlarini (tipralkan, olmaxon), bog'cha hovilarida esa katta bolalar quyonlarni parvarishlab boqishlari mumkin.

3. Tabiat burchagida o'simlik va hayvonlarni saqlash

Tabiat burchagidagi xona o'simliklarini saqlash ularni sug'orish, purkash, yuvish, tuprog'ini yumshatish, almashitirish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish, oziqlantirish, kesish, ko'paytirish, zararkunandalarga qarshi kurashishdan iboratdir (3.1 - shakl)

Suv quyish. O'simlikka xona haroratidagi suv quyiladi. Vodoprovod suvi tarkibidagi xlorini yo'qotish uchun uni ochiq idishda ushlab turiladi. O'simlik rivojlanayotgan va gullayotgan vaqtda unga xona haroratidan 2°C ortiq bo'lgan suv quyiladi. Agar gultuvak tagida suv yig'ilib qolgan bo'lsa va ikki soat davomida tuvak teshigi orqali shimilib ketmasa, u to'kib tashlanadi.

Purkash. Purkash ko'pgina o'simliklarni parvarish qilishning muhim qismi hisoblanadi. Chunki u o'simlikning suv bilan me'yorida ta'minlanishiga yordam beradi. Purkaganda o'simlik qishda ham xuddi yozdagidek ko'mko'k bo'lib turadi. Iltiq suv bilan purkab turliganda o'simlik novdalari va barglari tezroq o'sadi, kurtak chiqaradi.

Yuvish. O'simlikni changdan tozalash uchun iltiq suv bilan muntazam yuvib turish lozim. O'simlik dush tagiga yoki tog'oraga qo'yib yuviladi, bunda tuvakdagi tuproq yuvilib ketmasligi uchun uning usti kleyonka bilan yopib qo'yiladi. Tikanli kaktuslarni yuvishdan oldin changlari yumshoq cho'tka bilan tozalanadi. Egilgan bargli o'simliklarni yuvish mumkin emas, ularni changi mayin mo'yqalam bilan tozalanadi. Gultuvaklar yiliga 3—4 marta sovunlab, qaynoq suv bilan qattiq cho'tka yordamida yuviladi.

Yumshatish. Yumshatish — bu suvsiz sug'orishdir. U suv quyilgan kunning ertasiga amalga oshiriladi. O'simlik ildizlariga zarur yetkazmaslik uchun tuvak chetlaridagi tuproq ko'pi bilan 1 — 1,5 sm chuqurlikda yumshatiladi.

Ko'chirib o'tqazish va ko'chat qilish. Ko'chirib o'tqazish — tuvak tortib qilib qolganda o'simlik ildizini yopishib turgan tuproq bilan birgalikda boshqa tuvakka o'tqazishdir. Tuvak tagiga yangi tuproq solinib, o'rta to'rtasiga ko'chat o'tqaziladi. Bunda, qolgan tuproq bo'sh joyga solinadi. Ko'chat qilishda esa o'simlik ildiziga yopishib turgan uyum

bir oz tozalanadi va eski tuproqni bir qismi olib tashlanadi. Yangi tuvak eskisidan 3—4 sm kattaroq bo'lishi kerak. Ko'chat qilishni bahorda, o'simlik o'sishini boshlamasdan oldin amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'g'itlash. O'simliklarning me'yorida oziqlanishlari uchun ularni o'g'itlab borish zarur. Buning uchun bolalar bog'chasi sharoitida mineral o'g'itlardan foydalangan ma'qul. O'simlik ko'chat qilib o'tqazilgandan so'ng o'sa boshlagach yoki ildiz olgach o'g'itlanadi. O'g'itlashdan bir necha soat oldin o'simlikni yaxshilab sug'orish lozim.

Kesish. O'simlikning chiroyli ko'rinishi va sersoh bo'lishi uchun uning o'sishini muntazam boshqarib turish lozim. Buta hosil qilish maqsadida, yon shoxchalar o'sishi uchun asosiy shoxning uchi qirqliladi, yon shoxchalar 10—15 sm ga yetganda ularning ham uchi qirqliladi. Kesishda o'tkir pichoqdan foydalanilib, kurtak tepasidan qirqliladi va kesilgan joyga maydalangan ko'mir sepiyadi. Yorongul, fuksiya, rozan va shu kabilar kesiladi.

Ko'paytirish. Xona o'simliklarini poya va barg qalamchalari, baxklari, piyozi, butani bo'lish, parvarish qilish va shu kabilar orqali ko'paytirish mumkin.

Qalamchalar yordamida ko'paytirish. Qalamchalar poya va bargdan bo'lishi mumkin. O'simliklarning ko'pchiligi (radeskatsiya, begoniya, fikus, aukuba, xina, pelargoniya) poya qalam chalaridan ko'payadi, bunda o'sib turgan novdadan 23 bo'g'imli novda qirgib olinadi. Pastki kesik shunday bo'g'imning tagida bo'ladi. Qalamcha suvga solib qo'yiladi yoki tuvakka ekiladi, bunda pastki kesik qum-ga ko'milib turishi kerak. Ekilgan qalamchalar usti oyna bilan yopilib, kuniga 2 marta pulverizator yordamida suv purkab turiladi. Begoniyareks, sansevyera, uzambar g'ulafshasi barg qalamchalardan ko'payadi. Begoniyareksning bargi (pastki tomoni)ni tomlari tarqalgan joydan lezyva bilan kesiladi va nam qumga o'tqaziladi. Kesilgan joylar qum bilan siqib qo'yiladi.

Piyozdan ko'paytirish. Amaralis, krinum, gemantus, zafrantes piyozdan ko'payadi. Piyoz boshida kurtaklar paydo bo'lib, ulardan piyozchalar o'sib chiqadi. Ko'chat qilinishda ular eski piyozboshdan ehtiyotkorlik bilan ajratilib, tuvakka ekiladi va xuddi piyozbosh singari parvarish qilinadi.

Bachklardan ko'paytirish. Yer ustidan deyari to'liq shakllangan

yosh o'simliklar shaklidagi bachkilarni hosil qiluvchi o'simliklar (toshyorar xlorofitum) juda oson ko'payadi. Bu bachkilar asosiy o'simliklardan qirg'ib olinib, kichik tuvalarga o'tqaziladi.

Ildizpoyadan ko'paytirish. Bu usuldan o'simliklarni ko'chat qilib ekishda foydalaniladi. Ildizpoyadagi tuproq silkitib tushiriladi va uni o'tkir pichoq bilan har bir bo'lakda, juda bo'lmaganda 1—2 kurtak yoki nihol va ildiz qoladigan qilib qismlarga ajratiladi. Aspidistra, sansevera, siperus ildizpoyadan ko'payadi.

4. Terrariumda yashovchilarni boqish

Terrarium turlari. Toshbaqa, kaltakesak, baqa, qurbaqalarga mo'ljallangan terrariumlarning tagiga 5—6 sm qalinlikda tuproq va qum solinib, ko'proq qismiga chim o'tqaziladi. 1—2 ta yassi tosh tosh solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi. Terrariumdagi «suv havzasi» o'rmini tog'orachadagi suv bajaradi. Agar terrariumda qurbaqa yoki toshbaqa saqlansa, gutluvak parchalaridan uy (yashirinish joylari) yasash lozim. Qishda o'to'rlardan uzun, ingichka bargli xona o'simliklari, suli, salat barglari qo'yiladi.

Tirik tug'iluvchi kaltakesaklar, baqa, qurbaqalarga mo'ljallangan terrarium toshbaqalar terrariumiga o'xshash bo'ladi: uning tagiga qum solinadi, usti esa o'rmon yo'sini bilan qoplanadi va 12 ta tosh, po'stloqli yo'g'on shox solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi. Baqalar uchun tuvak parchalaridan yashirinadigan joy qilinadi. Yo'sin orasiga kichikroq suv havzasi joylanadi. Qishda aspidistra, plyush, paporotnik o'simliklarini qo'yish maqsadga muvofiqdir. Terrariumga qarash unchalik murakkab emas. Suv vaqtida almashirilib, suv idish muntazam yuvilib turiladi.

Bir yilda 2—3 marta terrariumni, undagi tuproq qum ustini, devorlarini tozalab turish kerak. Terrariumdagi o'simliklar xona o'simliklaridek parvarish qilinadi. Terrariumda yashovchilar past temperaturada harakatlanishini yo'qotadi va ovqat yemay qo'yadi. Bunday hollarda terrariumni elektr lampochkalari bilan isitish lozim. Jonivorlarni 25—30°C haroratda nimrang margantsovka eritmasida, boshini suvga tiqmay, 20—30 soniya cho'miltirish maqsadga muvofiqdir.

Agar jonli tabiat burchagida qurbaqa, baqa, kaltakesaklarning yashashi uchun normal sharoit yaratishning iloji bo'lmasa, hayotini saqlab qolish maqsadida kuzda ularni qo'yib yuborish kerak.

Sudralib yuruvchilar hamda suvda va quruqlikda yashovchilar

terrariumda saqlanadi. Tayyor terrariumlardan tashqari turli idishlardan, eski akvariumlardan foydalanish mumkin. Ularning ustidan doka yoki mayda metall to'r qoplash kifoyadir. Terrariumlar hayvonlarning biologik xususiyatlariga moslab tayyorlanadi.

Quruqlikda yashovchi toshbaqa. Toshbaqa salat, qoqio't barglari, sabzi, sholg'om, xom kartoshka bo'laklari bilan boqiladi. U tarvuz po'sti, pomidor, ba'zi mevalarni va nonni yaxshi ko'rib yeydi. Gohgohida qiyima go'sht berish kerak. Bu toshbaqa ozugani quyoshda yaxshi yeydi. Ozuqa yozda har kuni, qishda 1—2 kun oraliqda beriladi. Ozuqa suvi bo'lsa, toshbaqa suv ichmaydi.

Botqoq toshbaqasi go'sht, mayda baliq, chuvalchang, suv shiliq qurti bilan oziqlanadi va ozugani faqat suvda yeydi.

Takimon. Un qurti, chuvalchang, tirik hasharotlar va ularning lichinkalarini yeydi. Qishda unga chivin g'umbagi, uzun qilib kesilgan xom go'sht beriladi. U suvni yaxshi ko'radi.

Tirik bola tug'adigan kaltakesak takimondan ko'ra maydaroq narsalar (tutgan o'ljalari) bilan oziqlanadi.

Baqa va qurbaqa tirik ozuga: hasharotlar, chuvalchanglar, molluskalar hamda xom go'sht bilan boqiladi. Bunda go'shtni tayog'cha uchiga ilib, qurbaqaning ko'zi oldida qirmirilib turish kerak.

5. Qushlar uchun donxo'rak va inlar

Bolalar bog'chasi hovlisidagi qushlarni butun yil davomida kuzatish mumkin. Qushlarni jalb qilish usullaridan biri ularni qishda boqishdir. Kuz fasli yaqinlashgan sari chumchuq, qarg'a, katta chittak, sa'va singari qushlar odamlar yashaydigan joylar yaqiniga uchib kela boshlaydi. Xuddi mana shu vaqtlarda hovlida donxo'rak va uyalarni o'rnatib boshlash kerak. Eng oddiy donxo'rak — don tokchasidir (hajmi 50x60 sm, chetlari bir oz ko'tarilgan taxta). Uni daraxtga, deraza, yog'ochga osib qo'yish mumkin. Qushlarni derazadan bog'ishda ularni xonada ko'rib turish imkonini beradigan donxo'raklar qulaydir. Qushlar bu vaqtda o'zlarini yaxshi ko'rinish tursalarda, kuzatilayotganliklarini sezmaydilar. Bunday donxo'rakni bir litrlik shisha bankadan qilish mumkin. Yonboshlatib ayvon panjarasiga bog'lab qo'yilgan bunday shisha banka deraza donxo'raki o'rnatiladi.

Qushlar o'zig'i xilmaxildir. Bu yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar — qayin, olquloq urug'i va mevalaridir. Qovoq, tarvuz, pista urug'lari ham qushlar uchun yaxshi ozugadir. Bu ozugalarni katta chittak sevib

yeydi. Chitaklarni qishdagi sevimli ozuqalari — tuzlangan yog'dir.

Qushlar oq non ushqolarini ham yaxshi ko'rib yeydilar.

Sun'iy inlar. Hovlida sun'iy inlarni ommaviy osish chitak, chug'urchuq, hasharotxo'r kabi qushlarni jalb qilishda yaxshi natijalar beradi.

Chitak va chug'urchuq uchun inlar ko'pincha taxtadan tayyorlanadi. Inning oichami uch ko'rsatkich bilan: tubining maydoni, chuqurligi (tagidan tuynugigacha bo'lgan oraliq) va tuynugining oichamiga ko'ra aniqlanadi. Chug'urchuqlar inining eng qulay o'ichami — 14×14 sm, hasharotxo'r'larga — 9×9 sm, chitaklarga esa — 12×12 sm dir. Chitak va chug'urchuqlarga in yasashda taxtaning qalinligi 1,5 sm yoki yaxshisi 0,5 sm bo'lgani ma'qul. Inni fanerdan yasash yaramaydi. Yaxshi inlar quyidagi talablarga javob berishi kerak: in mustahkam qoqilishi, testiklar qoldirmasligi, tayyorlash usuli soddadir. Taxtalarning faqat tashqi tomonini ranglash lozim, chunki ichki tomoni ranglansa, qushning siliq devordan chiqishi qiyin bo'ladi.

Tuynuk in tomiga yaqin bo'lishi zarur. Bu oraliq taxminan tuynuk diametriga teng. Inning tuynugi dumaloq, tomi esa olinadigan qilinadi. Qushlar inga yaxshi joylashishlari uchun ularni to'g'ri osish muhimdir. Inlar yoz va kuz faslida osiladi.

Qushlar uchun inlar juda zarur, chunki qishlovchi qushlar sovuq tunda shu yerda jon saqlaydilar. In tuynugining yo'nalishi turli qushlar uchun turlichadir.

VI BOB BOLALARNI YIL FASLLARI BILAN TANISHTIRISH.

6.1-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni yil fasllari bilan tanishtirish bo'yicha ma'lumotlar berish.

1. BAHOR FASLIGA TAVSIFNOMA

Bahor mavsumi kalendar hisobi bo'yicha birinchi martdan boshlanadi. Lekin bahorning kelishi har yilda turlicha bo'ladi.

Yurtimizda bahor erta, odatda fevral oyidayoq boshlanadi. Biroq mart oyining oxirgi o'n kunligida ko'pincha qor yog'ib, ertasiyayoq erib ketadi.

Bahor kunlarining boshlanishi bilan daraxt kurtaklari bo'rtadi, mevali daraxtlar gullay boshlaydi. Shundan keyin bo'lgan qattiq sovuqlar esa kurtak va gullarni urib ketadi. Natijada o'rik, shaftoli va boshqa mevali daraxtlar hosil bermaydi.

1.1. Obhavodagi o'zgarishlar. Mart oyida qattiq yog'ingarchilik bo'ladi. Harorat $+25$ to $+29$ darajagacha ko'tariladi. Lekin sovuqlar ham bo'lib turadi.

Martning oxirlarida ba'zan momagaldiroq bo'ladi.

Aprel oyida harorat ko'tariladi. O'ying boshida kunning o'rtaacha harorati $+12$ to $+13$, ba'zan $+18$ to $+19$ darajaga ko'tariladi. 1955 yili kunduzgi harorat hatto $+35$ darajaga ham yetgan edi. April oyining ikkinchi yarmi haroratning ko'tarilishi, ayrim hollarda esa haroratning birmuncha pasayishi bilan xarakterlanadi.

Aprel oyida yog'ingarchilik ko'p bo'ladi. Ba'zi yillarda sovuq tushib qolishi hollari ham bo'ladi, ayrim hollarda qor ham yog'adi. Bahorda yopqan kattakatta qorni xalqimiz «laylak qor» deydi, chunki shu qor bilan laylak ham keladi.

May oyida esa issiq kunlar boshlanadi, kunlik o'rtaacha harorat $+10$ to $+25$ daraja atrofida bo'ladi.

Biroq, o'ying boshlarida obhavo begaror bo'lib, teztez o'zgarib turadi. Ba'zan g'oz va boshqa o'simliklarga zarar keltiruvchi do'l yog'adi, momagaldiroq bo'lib turadi.

1.2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida dalalar «ko'klam libosini kiyadi». Boychechak, chuchmoma, sovrinjon, gunafshalar ochila boshlaydi. Yovvoyi ildizli o'simliklar, lolalarning ko'pgina turlari, giatsintlar, har turli narsalar barg chiqara boshlaydi.

Toshkentning tepalik va yon bag'irlari ertangi gulsapsar, lola, nilufar singari gullar bilan qoplanadi. Bu gullar ko'p yil yashasa ham, yog'ingarchilikdan keyingina gullaydi. Yozda ularning tanalari quriydi, yer ostida esa ildizlari saqlanib qoladi.

Ochiq va baland joylarda oq qaldirmoq, boychechak, itgunafsha, qogio't, kapalakgul, gunafsha, bo'tako'z singari bir yillik o'simliklar ham gullaydi.

Daraxtlar shira chigara boshlaydi. Qor erishi bilan daraxt ildizlari yerdagi namlikni o'ziga tortadi. O'simlik to'qimalari suvga to'lad, suv olish bilan birga ozuqa moddasi bo'lgan uglevodni ham oladi. Uglevod barg to'qimalari orqali ildizga borib, kunlar isiy boshlashi bilan ildizdan kurtakka qarab yo'naladi. Kurtak bo'rtadi va ochiladi. Ozuqaning shunday harakati orqali o'simlik «uyg'onadi». Suvning ildizdan daraxtga ta'siri shoxshabba orqali bo'ladi, yozda suv shoxlar orqali ildizga boradi va parlanadi.

Mart oyida qo'ziqorinlar paydo bo'ladi. Ular O'zbekiston sharoitida uch haftagina o'sadilar, biroq seryomg'ir bahorda qo'ziqorinlar aprelmay oylarida ham o'sishni davom ettiradi.

Mart oyida ko'lmak suvlarda lempa, elodeya, qo'yitikan, perolistnik va boshqa suv o'simliklari o'sadi.

Aprel oyida deyarli barcha daraxtlar barg chiqaradi. Eman va shumtol singari daraxtlar hamma daraxtlardan keyin ko'karadi.

Yog'ochli daraxtlar gullay boshlaydi, yong'oq, eman, tol singari daraxtlar gul to'qima chigara boshlaydilar, zarang daraxtining gullari kul rang va ko'ksariq tusda bo'ladi, shumtol daraxtida esa mayda gul kosalarida ichida o'tiradi, akatsiyada — cho'p shaklidagi oq, xushbo'y gullar ochiladi, gledichiya daraxtida, ko'rimsiz, mayda sariq gulchalalar paydo bo'ladi.

Aprel oyida nastarin, jasmín, buldonej singari buta o'simliklari gullaydi.

Daraxtlarning uyg'onishi obhavoning isishiga bog'liq bo'ladi. Martning oxiri va aprel oyining birinchi yarmida danakli o'simliklardan birinchi bo'lib: shaftoli, olcha, tog'olcha, olxo'ri gullaydi. Keyinchalik aprel oyining yarmida mevasining ichida urug'i boigan daraxtlardan: olma, nok, behi gullaydi.

Bahorda harorat bir me'vonda ko'tarilganda danakli daraxtlar bilan urug' daraxtlarning gullashi deyarli oldimmaketin, ayrim hollarda esa,

bir vaqtning o'zida gullaydi.

O'rik, shaftoli singari daraxtlar awal gullab, keyin barg chiqaradi. Olcha, tog'olcha, olma, nok, olxo'ri, behi singari daraxtlar esa awal barg chiqarib, keyin gullaydi. Obhavo sharoitining qulay kelishi daraxtlarning ko'plab gullashiga imkon beradi va hosildorlikni oshiradi. Bolalar bilan gullarning har turli rangi va tuzilishi bilan tanishtirish maqsadida mevali boqqa ekskursiyalar o'tkaziladi. Bolalar o'rik, shaftoli, olcha daraxtlarining gullarini hajmiga, barglarining rangiga qarab tezda ajrata olib, eslarida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ana shu vaqtda sahtrolarda lolaqizg'aldoq va lolalar chamandek ochiladi.

Aprel oyining oxirida va ko'pincha may oyining boshlarida jiyda daraxti kumushsimon barglar bilan qoplanadi. U kuchli xushbo'y hid taratuvchi sariq gullar chiqaradi.

May oyida buldonej, uzum, jiyda gullaydi, olcha, gilos, qulupnay pishadi. Suv havzalarida mayda suv o'simliklarining ko'payishi davom etadi va suv yashli yoki sariq tusga kiradi.

1.3. Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qushlar uchib kela boshlaydi. Qushlarda ko'payish davri boshlanishi sababli ular uylariga qaytib kelish zarurati tug'iladi. Agar qushlarda ko'payish ikkinchi yilda bo'lmay, uchinchi yilda sodir bo'lsa (masalan: kakkuga o'xshash) u vaqtda ular ikkinchi yili ham o'sha yerda qishlab qoladilar.

Qushlar, odatda oziqovqat paydo bo'lishi bilan, hasharotxo'r qushlar esa keyinroq uchib keladilar. Ularning uchib kelishi hasharotlarning ko'payishi davriga to'g'ri keladi. Suvda suzuvi qushlar suv havzalarida hayot qaynaganda uchib keladilar. Mart oyida biz bolalar bilan birgalikda turnalar, g'ozlar va o'rdaklarning to'dato'da bo'lib uchib kelayotganligini kuzatamiz.

Fevralning oxiri, martning boshlarida jibljajbonlar uchib keladilar. Ular bahorning darakchilaridan hisoblanadilar.

Qalding'ochlar, jarqalding'ochlar, popishak, chug'urchuqlar uchib kelib, bo'g'otlarga, daraxt kavaklariga uya quradilar.

Chug'urchuqlar qurilgan tayyor uyalarga zo'r ishtiyok bilan joylashadilar. Shuning uchun bog'cha hovlisida bolalar bilan birgalikda erta bahorda daraxtlarga donxo'rak va inlar osib qo'yish kerak. Qushlar qo'shaqo'sha bo'lib urchiy boshlaydilar. Ba'zi bir qushlar butun bir

umrga juftlashadilar. Agar ular qishda ba'zan ajralishsa, bahorda yana o'sha eski inlarida uchrashadilar. Qarg'alar esa o'z juftlaridan hatto qish faslida ham ajralmaydilar. Zag'chalar o'z juftlari bilan har yili o'zlarining eski inlariga joylashadilar.

Qushlar eski inlariga qaytib kelganlaridan keyin, uni «tuzatadilar». Ular tumshuqlarida pat va xashaklarni tishlab inlariga olib keladilar. Ba'zan ular daraxt shoxlarida shovqinsuron qilib shox talashadilar. Bu vaqtda qushlarning sayrashlari, hushaklari va qiyqirishlari, ajoyib parvozlari kishini o'ziga jalb qiladi.

In qurish vaqtida ota qushlar patlarining to'kilishi juda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ona qushlarniki u qadar yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Bolalar bilan ekskursiyaga chiqqanda ularning e'tiborini bu narsaga qaratish zarur.

Mart oyida g'urraklarning g'urrullashi yanada ko'proq eshitila boshlaydi. Chittaklarning ovozi yana ham o'tkirroq, sa'valarning ovozi esa alyonahyondagina eshitiladi.

Zag'cha, qarg'a singari ko'chib yuruvchi qushlar esa astasekin uchib keta boshlaydilar.

Mart oyida ko'pgina hasharotlar (yalitroq quit (9rasm), qarsildog qo'ng'iz va boshqalar) paydo bo'ladi. Ular o'simliklarning asosiy ildizlarini kemirib, ularga katta zararyetkazadilar. Buning natijasida ko'pgina o'simliklar nobud bo'ladi. Ayniqsa bu kabi hasharotlar tut daraxtlarining ildizlariga zarar yetkazadilar.

Mart oyining boshlarida, ba'zan esa fevral oyining oxirlarida iliq kunlar boshlanishi bilan oq arilar o'z uyalaridan uchib chiqadilar.

Asalarilar kattakatta oila bo'lib yashaydilar. Har bir oilada bitta ona urug'i bo'lib, u besh yilgacha yashaydi. Bahorgi iliq kunlarning boshlanishi va gullarning ochila boshlashi bilan ona ari tuxum qo'ya boshlaydi. Bundan avvalo lichinkalar, keyinchalik esa qo'g'irchoqlar paydo bo'ladi va nihoyat katta asalarilar yetishadi.

Bolalar bilan mevali bog'larga ekskursiyaga chiqilganda asalarilarning o'rik, shaftoli va boshqa o'simlik gullarining biridan ikkinchisiga qo'nib yurganligini kuzatish mumkin. Bolalar asalarilarning g'uvillashini eshitadilar. Bolalar bog'chasi gulzorlarida ham asalarilarni kuzatish mumkin.

Hovuzlar tagidan suzg'ich qo'ng'izlar (10rasm), suvsevar qo'ng'izlar suv yuziga chiqadilar.

Suzg'ich qo'ng'izlar chuchuk suvlarda yashovchi umurtqasiz hayvonlarning eng yirik va kuchli vakillaridan biridir. Uning tanasi yashil qora tusta va tanasi atrofida sariq hoshiyasi bor. Hovuzlarga ekskursiya vaqtida tarbiyachi suvdagi qo'ng'izlarni o'simliklarga ilash-tirib oladi. Uni ehtiyotlik bilan olish kerak, boimasa qo'ini tishlab oladi. Suvsevar qo'ng'iz ham yirik suv qo'ng'izlari gatoriga kiradi. Uning rangi gora yoki qo'ng'ir bo'ladi. U o'simliklar bilan ovqatlanadi. Tabiat burchagida qo'ng'izlarni baliqlardan bo'lak akvariumda saqlash kerak, chunki qo'ng'iz yovvoyi hasharotdir. Suzuvchi qo'ng'iz qo'yiladigan akvarium keng va baland bo'lishi kerak. Qo'ng'iz unda bemalol suzib yura oladi. Bunda akvarium doka bilan bekitiladi.

Suzg'ich qo'ng'izlar, odada, kechasi ovqat izlab chiqadilar.

Katta guruh bolalari bilan suzg'ich qo'ng'iz hamda baliqlar ustida kuzatishlar olib borish mumkin. Bolalar baliq ham, suzg'ich qo'ng'iz ham suvda yashab, ammo ucha olishi ham mumkinligi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Bunda baliq tanasi tangachalar bilan qoplanganligiga, qo'ng'izlarda esa qanot borligiga bolalarning diqqatlarini jalb qilish zarur. Baliq suzg'ich qanotlari yordamida, qo'ng'iz esa orqa oyoqlari yordamida suzadi. Qo'ng'izning old oyoqlari orqa oyoqlariga qaraganda uzunroq bo'ladi. U xom go'sht va chuchalchang yeydi.

Aprel oyida uya quruvchi qushlarning uchib kelishi ancha kamayadi. Zarg'aldog, bulbul, moyqut, ko'rshapalak, laylak, ko'k qarg'a, chivinxo'r, shuningdek, o'zining kelganligidan xabar beruvchi kakkular ham uchib keladilar.

Aprel oyida turg'un qushlarda ham katta jonlanish boshlanadi. Ular-ning xattharakatlari ham o'zgaradi. Jumladan, chumchuqlar uchishdan to'xtaydilar. Ular juftjuft bo'lib, ota chumchuq yangi chiqqan patiarini yozib ona chumchuq oldida sakrab yuradi. Chumchuqlar uylarining bo'g'otlarida, shuningdek, katta qushlar tashlab kegan bo'sh joylarga uya soladilar.

Aprel oyida ko'kqarg'a, go'ngqarg'a, sa'valarning uchib ketishi tugaydi. Shaharda endi so'firo'ng'aylarni uchratib bo'lmaydi.

Uy parrandalari: tovuqlar, o'rdaklar, g'ozlar tuxum bosadilar. Bu tuxumlardan quyuvq path, ko'zlari mo'ltirab turgan, chopishga va ovqat cho'qishga qobiliyatli bo'lgan qush bolalari — jo'jalar chiqadilar.

Aprel oyida turli qo'ng'izlar: tillago'ng'iz (ko'k rangli qo'ng'izcha), tutxo'r qo'ng'iz (havo rang va yonlarda sarg'ish dog'lari bo'lgan

kichkina qo'ng'izcha, meva qo'ng'iz (yashil belgili, qanot ostlarida uchta oltinsimon chuqurchasi bo'lgan qo'ng'iz)lar paydo bo'ladi.

May oyida qizil zag'chalar uchib kela boshlaydi. Kakkularning sayrashlari eshitiladi, qizilshon, laylak, popushak, ko'kqarg'a, qaldir-g'ochlar tuxum qo'ya boshlaydilar. Kaku o'z uyasiga tuxum qo'ymay, balki boshqa qushlarning uyasiga (uning tuxumlari 20 tagacha bo'ladi) qo'yadi. Kaku uyaga tuxum qo'yganida uya egasining bitta tuxumini olib tashlab, o'zining tuxumini qo'yadi. Shunday qilib, uyadagi tuxumlarning soni o'zgarmay qolaveradi. Shu bilan kakkuning nasllar haqidagi g'amxo'rligi tamom bo'ladi.

Kakkular boshqa qushlarga nisbatan bir sutka ilgari tuxumlarini ochib chiqadilar, tuxumni uyadan chiqarib tashlab o'zlari qoladilar. Ular uyadagi boshqa qushchalarga mutlaqo o'xshamaydi, biroq qushlar o'z bolalari singari ularni ham muhabbat bilan parvarish qilaveradilar. May oyining o'talarida qushchalarning tuxumdan chiqishi boshlanadi. Yosh chumchuqlar, zag'chalarning bolalari chiyillaydilar, jarqaldirg'ochlar ovoz chiqarib uchib yuradilar. Bolalar ularning ovozigacha quloq soladilar va qushchalarni ko'rsatishni iltimos qiladilar. May oyida har xil rangdagi kapalaklar: limon o'simligi kapalagi, qichitqi o't kapalaklari va boshqalar paydo bo'ladi. Ekin maydonlarida sassiq qo'ng'iz (katta hajmdagi qo'ng'iz), go'rkov qo'ng'iz, xonqizi paydo bo'ladi.

1.4. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qurbagalar, cho'l bagalari va quruqlikda yashovchi hayvonlar o'z «konsertlarini» boshlaydilar. Qurbagalar suv havzalari va anhorlarda, ariq va hovuzlarning bo'yilarida, cho'l bagalari esa devorlarning kavaklarida, ariqlardagi ko'priklar ostida, bog'larda, ekinzorlarda va dalalarda yashaydilar.

Toshkent viloyatida to'q yashil va quyug qo'ng'ir ko'l qurbagaari suzib yuradi. Ba'zan uning qovurg'a kuragida ko'ndalang oq chizig'i bo'lib, tanasi silliq bo'ladi.

Cho'l bagasi yashil kul rangli, terisi g'adibudir, bir oz namxush bo'lib, oqizil so'galli bo'ladi. U dushmaning hujumidan himoya qiliuvchi suyuqlikka egadir.

Qurbaga singari cho'l bagasining ham terisi tarang bo'lib, dumli, bo'yini bo'lmaydi. Tanasi kallasidan keskin ajralmagan, ko'zlari katta va seharakat, go'yo shishgandek bo'ladi. Bunday xususiyat tungi

hayvonlar uchun xarakterlidir. Ko'zining bunday joylashishi kallasini ortiqcha harakatlantirmay yonatroflarini bemalol ko'rishiga imkoniyat beradi.

Qurbaga suzgan vaqtda ko'zini zararlantirmaslik uchun ko'z qora-chig'ini ko'z kosasi ichiga tortib oladi. Qurbagada og'iz kengligi juda katta. Tihi iktilangan, old uch tomoni yopishgan bo'lib, hasharotlarni ovlash uchun xizmat qiladi. Qurbaga tilini chiqarib qanotli hasharotlarni ham urib tushiradi, ushlangan hasharot tilining yopishqoq qismiga uzatiladi, og'ziga tortiladi va butunicha yutitadi.

Qurbaga va cho'l bagalarining quyruqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, orqa oyog'lari oldingi oyog'lariga nisbatan uzunroq, suzuvcchi partalar bilan ta'minlangandir. Bular quruqlikka chiqqan vaqtlarida uch buklangan shakldagi bukitish quyruqlarini to'g'rilaydilar va yerga tayanagan holda nafas oladilar. Uning oldingi oyog'lari tayanch vazifasini bajaradi. Bu oyog'lar qurbaga sakrashga tayyorlanayotganida uning tanasini ko'tarib turadi va uning yerga qaytib tushayotganida tayanish xizmatini o'taydi.

Qurbaga ajoyib suzadi. Suzish vaqtida Lining oldingi oyog'lari ishlamaydi. U ko'pincha qirg'oqqa chiqib olib, quyoshda isinadi. U suvda yashovchi jonivorlar bilan: suzuvcchi o'rgimchak bolasi, suv-sevar qo'ng'iz, minachi tuxumlari, shuningdek suv o'simliklari bilan oziqlanadi.

Choi bagalari uchmaydigan hasharotlarni zo'r ishtiyoq bilan ovlaydilar, shuningdek pashsha, chivin tuxumlarini, qo'ng'iz tuxumlarini, o'simliklarning ildizini kemiradigan qurtlarni, karam barglarini, pomidor barglarini, kemiruvchi va g'o'za chanoqlarini zararllovchi qurtlarni, yomg'ir chuvalchanglarini yeydilar.

Ular qishloq xo'jaligi uchun ko'pgina zarar keltiruvchi har turli hasharotlarning katta qismini qirib tashlab, yaxshi foyda keltiradilar. Bolalarni qurbaga va cho'l bagalarini saqlash hamda asrashga o'rgatish kerak. Tarbiyachi qurbaga va cho'l bagasi to'g'risidagi bu kabi ma'lumotlardan bolalar bilan kuzatish va subhatlar o'tkazish vaqtida keng foydalanadi.

Ko'lmak suvlarda gulxayrlar, dafniyalarning yoki boshqacha aytganda «suv burgalari»ning to'dasi paydo bo'ladi. Suvda qizil va sariq «huqqa»lar ko'rinadi — bu ana shu suv burgalaridir. Dafniyalar suv yuzasida suzib yuradilar, qorong'i tushishi bilan suv tagiga tushib

ketadilar.

Dafniyalar bilan birgalikda baliqlarning sevimli oziq'i sikloplar paydo bo'ladi. Bular akvariumlarda saqlanuvchi kichik baliqlar uchun ham sevimli ozuqadir. Ko'lmak suvlar ostidan shilliq qurt, suzg'ich qo'ng'izlar, suvsevar qo'ng'izlar ko'tarilib suv yuziga chiqadi.

Mart oyida baliqlar ikra yig'ishga va urchishga kirishadilar. Toshbaqalar, kaltakesaklar, ilonlar singari sudralib yuruvchilar ham uyg'onadilar. O'zbekistonda cho'l bagasi (toshbaqa) ko'p uchraydi. Toshbaqaning rangi kosasining rangi bilan bir xil: sarg'ish yoxud qo'ng'ir tusda bo'ladi, barmoqlari orasida parda bor. Dumi qisqagina bo'lib, uchi o'tkir, ota toshbaqa ona toshbaqaga nisbatan kichikroq bo'lib, dumi uzunroq bo'ladi.

Toshbaqalar suvga muhtoj bo'lmaydilar, chunki ular uchun yeydigan o'simliklardagi suvlarning o'zi ham yetarli. Tunlari o'z uyalariga kirib ketadilar, ular o'z uyalarini novdalarning tagiga, shuningdek, o'ngircho'ngir yerlardan kavlaydilar. Toshbaqalar erta saharda yoki kech kirishi oldidan o'tlaydilar. Toshbaqalar yalpiz, ko'k o't va boshqa o'simliklar bilan oziqlanadilar.

Toshbaqalar terrariumlarga joylashtiriladi va bolalar ularni parvarish qiladilar — o't olib boqadilar. Toshbaqaning harakat qilishi bolalarni juda qiziqtiradi.

Toshbaqalar martaprel oylarida ko'payadi. Ular tuxumlarini qum orasini yoritib, u yerga ko'madilar. Yosh ona toshbaqalar odatda ikkitadan, qarijari esa uchbeshadan tuxum qo'yadilar. Toshbaqaning tuxumi tovuq tuxumiga o'xshash bo'lib, hajmi kichikroq bo'ladi.

Toshbaqalar mavsum davomida ikkinchi marta tuxum qo'yadilar. Tuxum qo'yish iyun oyidagina tugaydi. Yosh toshbaqalar tuxumdan yuz kunda ochib chiqadilar.

Bu paytlarda ilonga o'xshagan, oyqosiz sariq qorinli kaltakesaklar ham uyg'onadilar. Bu kaltakesak ko'zini yumishi mumkin, ilonning ko'zi esa, doimo ochiq turadi. Sariq qorinli kaltakesak qo'ng'ir yoki qizg'ish tusda bo'ladi. Yosh kaltakesaklar esa och kul rang bo'ladi. Kaltakesaklar ko'pincha daryo vodiylarida, qirlarda, qalin o'tlar o'sadigan joylarda, shuningdek, bog'larda, sug'oriladigan joylarda ham uchraydi. U suvga ishtiyok bilan borib, u yerda uzoq vaqt qolishi ham mumkin. Sariq qorinli kaltakesak kemiruvchilarning uyasida, shuningdek, toshlar tagida va butazorlar orasida yashirnadilar.

Toshkentning qurg'oq yerlarida, ariqlarning bo'ylarida, bog'larda och qo'ng'ir sabroyi kaltakesak (sariq ilonlar) ko'zga tashlanadi.

Bolalar bilan sayrga chiqqanda asfalt yo'ldan tez chopib ketayotgan ilonquyruqlarni uchratish mumkin. Ular pashsha, qo'ng'iz, kapalakqurt, kana va o'rgimchaklarni yeydilar.

Bolalar sariq qorinli kaltakesaklar singari ilonquyruqlarni ham tabiat burchagidagi terrariumlarda kuzatishlari mumkin. Ular zararsiz (tishlamaydilar), kishiga beixiyor o'rganadilar. Qo'ng'izchalar shilliq qurtlar, yomg'ir chuvalchanglari, suvaraklar bilan oziqlanadilar.

Bolalar kaltakesaklarning harakatlarini, ovqatlanishlarini kuzatadilar. Suvaraklarni tashlash bilan kaltakesaklar ularni shu ondayoq tutib oladilar va yutib yuboradilar, shuningdek, xom, qotirilgan go'shtlarni yeydilar.

Kaltakesaklar qishloq xo'jaligi uchun ham foydalidir, ular qishloq xo'jaligi zararkunandalarning katta qismini qirib tashlaydilar. Mart oyining oxirida devor yoriqlaridan kichkina, kul rang kaltakesaklar chiqadi. Ular kun bo'yi kavaklarida yotib, quyoshli kunlarda chiqib isinadilar.

Bahor quyoshi ko'lmak suvlarni ilitishi bilan qo'lbagaqari va qurbagaqari suvda urug' (ikra) ajratishga kirishadilar. Toshkent atroffarida ikra ajratish davri 50 kungacha cho'zila.

Qurbagaqari urug'lari ko'lmak suvlarning tubida tevarakatrof yaltiroq holda, qora yumaloq toshga o'xshash narsalarga yopishgan boiadi. Cho'lbagaqarining ikrasi, ipsimon bo'lib, suvosti o'simliklariga yopishgan bo'ladi. Ikra qora rangda bo'lgani uchun bahorning iltiq nurlari unga ko'proq ta'sir qiladi.

Oradan bir necha kun o'tgach, ikradan katta qurbagaqarlarga sira o'xshamaydigan itbaliqlar chiqadi. Qurbagaqalar tanasining quy'i qismida ikkita so'rg'ich bo'lib, ular bu so'rg'ichlar yordamida suv o'simliklariga yopishadilar. Qurbagaqalarning uzun dumchalari yumshoq suzg'ichlar bilan qoplangan bo'lib, u baliqning suzg'ich dumiga o'xshash harakat qiladi. Keyinroq itbaliqlarning quyruqi, awalo orqa quyruqi, so'ngra oldingi quyruqi rivojlana boshlaydi.

Shu bilan birga dumi qisqara borib, tanasining shakli o'zgaradi va itbaliq astasekin dumli qurbagaqaga aylanadi. Bu qurbagaqari suvda yoki suvning atroffida har qanday xavfdan yashirilib turadi. Keyinchalik uning dumi batamom yo'qoladi. Shuningdek, choi bagalari va

qurbagachalar yer yuzi hayotiga moslashib ketadilar.

Bolalar bog'chasining jonli burchagiga ko'lmak suvlardan bagalarning ikralarini olib kelish va ularning o'sishini bolalar bilan birgalikda kuzatib borish mumkin. Buning uchun akvariumdagi harorat 20—25°C bo'lishi kerak. Tartibiyachi kundalik kuzatish ishlarini olib borarkan, (itbaliqlar) qurbagachalarning qaysi kuni shakllanganligini qayd qiladi. Bolalar bu kabi hodisalarni zo'r qiziqish bilan kuzatadilar. Aprel oyida, havo yaxshi isiganida tipratikanlar uyqudan uyg'onadilar. Toshkent atrofiga va Toshkent viloyatida «quloqli tipratikanlar» uchraydi. Bu tipratikan Yevropa tipratikanidan kichikroq bo'lib, ignalari ham kaltarog'dir. Uning quloqlari katta (boshining yarmidan ham uzunroqdir), shuning uchun ham u quloqli tipratikan deb ataladi.

Tipratikanlar havzalarda, tog'li o'lkalarda va bog'larda yashaydi.

Ular qorog'ni tushganidan tonggacha dalalar, boglar, soyabon daraxtlar tagida daydib yuradilar va hasharotlar, kaltakesaklar, ilonlar va sichqonlarni, chigirtkalar, cho'l sichqonlarini gogohoho o'simliklarni (yer ostidan makkajo'xori, bug'doy donlarini) topib yeydilar. Tipratikanlar suzishni biladilar, Yevropa tipratikaniga nisbatan kamroq o'ralladilar. Ular ko'p vaqt terrariumlarda yashaydilar. Tipratikanlar beixtiyor, tezda ko'nikadilar. Bolalar ularni qo'llariga olishlari mumkin. Ular hatto bolalar chaqirsalar ham boradilar. Bolalar terrariumga barglar solishganda, tipratikan bu barglarga yumalab, ularni o'z ignalariga sanchib olib yuraveradi. Uning bu harakatlari bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Tipratikanlar berilgan narsalarni tanlamay yeyaveradilar. Bolalar ba'zan o'zlaridan qolgan ovqatlarni ham berishlari mumkin.

Tipratikanlar sichqonlarni, suvaraklarni qirib tashlaydilar. Shuning uchun ham ko'pincha odamlar mushuk o'rniga tipratikan saqlaydilar.

Aprel oyida ko'pgina yovvoyi hayvonlar, jumladan, apeling o'rtalarida cho'l bo'risi bolalaydi, uning bolalari ko'r holda tug'ilib, oradan 12—13 kun o'tgach, ko'zlari ochiladi. Bo'ri bolalari 5—6 hafta onasining sutini emadi.

Bo'riilar urchish davrida ko'proq o'z uyalaridan boshqa joylarga ketmaydilar.

Tuya cho'l va sahroda yashaydigan ajoyib hayvonlardan biridir.

Sahrodagi tuya shimolda yashaydigan bug'u singari mehnat qiluvchi hayvonlardan hisoblanadi. Bizda tuya uy hayvonlaridek bo'lib, kishi-

larga ko'chib yurishda, og'ir yuklarni tashishda va xo'jalikda ham katta foyda keltiradi. Ona tuya oqsil moddalarga boy bo'lgan va moyli quyruq sut beradi.

Tuyadan jun va par olinadi. Jundan dag'al kiyimlar, ko'ipalar, qop va argonlar tayyorlanadi. Pardan bosh kiyimlar, shuningdek, qimmatbaho movurlar ishlab chiqariladi. Tuyaning go'shti ovqatga ham ishlatiladi.

1.5. Qishloq xo'jalik ishlari. Mart oyida dalalarda don ekinlari va beda ekish davom etadi. Kartoshka va ertangi karam ekiladi, rediska, petruskka va ukrop sepiyadi.

Mart oyida ko'chatlar o'tqazish va daraxtlarni bir yerdan ikkinchi yerga ko'chirish ishlari davom ettiriladi. Daraxt ko'chatlarini o'tqazish ishlari tuproqning yumshashidan boshlab loirtaklarning bo'rta boshlaganiga qadar davom ettirish mumkin. Daraxt ko'chatlarini o'tqazish uchun joy va har bir daraxtning yaxshi o'sishi uchun ma'lum ozuqa maydoni tanlanadi.

Daraxtlarni birtiriga juda ham yaqin o'tqazib bo'lmaydi, chunki ildizlar o'sib yetilib, birtiriga xalaqit beradi (daraxtlarning ildizlari tevarakatiga keng quloq yozadilar, ayniqsa eski bog'larda ularning ildizlari birtirlari bilan chatishib ketgan). Mevali bog'larda daraxtlarning turli xillarini ekish tavsiya qilinadi. Har bir tur mevdan bir necha nav; urug' illaridan 2—3 nav, danakillaridan 3—4 nav ekiladi.

Olima va nok daraxtlarini birtiridan 6—10 m masofada o'tqaziladi, olcha va olxo'ri daraxtlarini birtiriga yaqinroq, ya'ni 3—4 metr oralig'ida joylashtirish mumkin.

Daraxtlar qatorlab yoki shaxmat usulida ekiladi. Daraxtlar ko'chat-zorlarda qanday o'tqazilgan bo'lsa, ana shunday chuqurlikda o'tqazilishi lozim.

Odatda daraxtlarni o'tqazish vaqtida shu narsa tavsiya qilinadiki, daraxtning ildiz bo'yni tuproqning yuqori qatlamiga nisbatan birmuncha yuqoriroq bo'lishi kerak, chunki tuproq keyinchalik cho'kkan vaqtida daraxtning ildiz bo'yni bilan barobar bo'lib qoladi.

Daraxtning ildiz bo'ynini besh santimetrdan oshiqroq chuqurlikda ekilsa, keyinchalik havoning yetarli miqdorda kirmasligi natijasida daraxtlar yomon rivojlanadi. Chuqur o'tqazilgan daraxt sekin o'sadi, sovuqqa chidamsiz bo'lib, har xil kasalliklarga, bog' zararkundalarining hujumiga chidash bera olmaydi. Daraxt ildizining normal o'sishi uchun yetarli miqdorda issiqlik, havo va namlik bo'lishi kerak.

Mevali daraxtlar chuqur o'tqazilisa yaxshi hosil bermaydilar yoki mulqo hosildan to'xtab, birlavqt quvraq qoladilar. Daraxt ko'chatining sayoz ekilishi ildizlarining qurib qolishiga va o'simlikning nobud bo'lishiga olib keladi.

Daraxt ekish uchun o'yilgan chuqurlik radiusi va chuqurligi bo'yicha ildizining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi (radiusi 50—75 sm, chuqurligi 60 sm). chuqur qazish vaqtida yerning uski qamlari bir tomonga, oski qatlami esa ikkinchi tomonga tashlanadi. Chuqur tayyor bo'lgach, yerning yuza qatlami ko'proq ozuqalarga ega bo'lganligi uchun o'g'it bilan aralashtirib chuqurning tagiga solinadi, shuningdek tepacha qilinadi, bunda daraxt shunday qo'yiladiki, ana shu tepachaning atroffari bo'ylab erkin ravishda joylashadi (11 rasm).

Daraxt ko'chatlarini o'tqazishdan oldin qazilgan har chuqurga 3—4 chelakdan suv quyiladi.

Daraxt o'tqazilgach, uning uchi va novdalari qirg'iladi, chunki daraxt ko'chatining taraqqiy qilgan uchi (tojisi) hali tuproqda yaxshi o'rnamagan ildizlardan ko'ra suvni ko'proq bug'lantirib yuboradi.

Fevralmart oylarida daraxt va butalarning atroffari o'yib qo'yiladi. Keyin esa o'sishga yaroqsiz — kasal va zararlangan daraxtlar kesib tashlanadi. Mart oyida anor, atirgul kabi (ko'mib qo'yilgan) gullarning usti ochiladi.

O'zbekistonda tut daraxti ayniqsa ko'p tarqalgan. Tut daraxt shaklida ham, buta shaklida ham o'sadi. Tut daraxtidan pilla qurtlari uchun ozuqa sifatida foydalaniladi. Shuningdek, tut daraxti meva ham qiladi. Erta bahorda bevaqt bo'lgan sovuqlar tut daraxtini zararlantiradi, bu bilan ipak qurtini ozuqadan mahrum qiladi.

Taxminan mart oyining ikkinchi o'n kunligida toklarni ochish boshlanadi. Tok kurtak chiqarguncha ochilishi zarur. Aks holda. bo'rtgan kurtaklar va yosh sho'ralar zararlantiradi.

Ko'p yillar mobaynida olib borilgan kuzatish ishlari shuni ko'rsatdiki, tok sho'ralarining ochilishi Toshkent havzasi sharoitida bir necha hafta atroflida yildan yilga o'zgarib turadi — mart oyining uchinchi o'n kunligi va aprel oyining birinchi yarmi. Bunday ahvol ko'pincha obhavo xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Yaxshi bo'rtgan «ko'zchalar» haroratning 3—4 daraja pastga ketishi natijasida zararlantirishi mumkin. Ochila boshlagan kurtaklar birikki daraja sovuqdayoq osonlikcha zararlantiradi. Yosh va nozik sho'ralar

uchun bir daraja sovuq ham xavfli.

Bog'cha hovlisida boialar katta kishilarning ishlarini kuzatadilar. Katta yosh 1 i boialar esa, daraxt ko'chatlarini o'tqazishda ishtirok etadilar: ular ko'chatlarni tashib kelishda ko'maklashadilar, ko'chatlarni o'tqazishda ushlab turadilar, tuproqni o'raga tashlaydilar, yosh ko'chatlarni sug'oradilar. Boialar zambil va zambil g'altaklarda tok tuglaridagi go'ng va axlatlarni olib chiqarib tashlaydilar.

April oyida dalalarda chigit ekish boshlanadi. Chigitning yaxshi unib chiqishi uchun tuproq yetarli miqdorda nam bo'lishi va kunlik o'tacha harorat 10 darajadan kam bo'lmastligi kerak. Bunday harorat odada Toshkent viloyatida aprelning birinchi o'n kunligida bo'ladi, janubiy viloyatlarda birmuncha oldinroq boshlanadi.

Harorat qanchalik ko'tarilsa, chigit shunchalik tez o'sa boshlaydi va bir tekisda ko'karib chiqadi. Chigitni yaxshi unib chiqishi uchun chuqurlarga solib namlaydilar. G'o'zani parvarish qilish vaqtida mashina bilan ikki tomonlama uzunasiga va ko'ndalangiga ishlov berish maqsadida chigitni sevalkalar yordamida kvadratyalab ektiladi. Shunday usul bilan ektiganda, qo'l mehnati kam sarflanadi. hosil esa ko'proq olinadi.

Chigit yaxshi tayyorlangan va nam yerga 4—5 sm chuqurlikda ektiladi.

Chigit unib chiqqandan keyin darhol unga ishlov beriladi. Ekin maydonini doimo haydalgan va yowoyi o'tlardan tozalangan holda tutishga harakat qilinadi. G'o'za qator oralariga ikki tomonlama ishlov berishda mashinalar yaxshi yordam beradilar. O'simlik ildiziga yaqin bo'lgan joydagi o'tlarni yo'qotish va yaganalash ishlaridagina qo'l mehnatidan foydalaniladi. Shuningdek, dalalarga makkajo'xori, oq jo'xori va kungabog'ar ektiladi.

Istirohat bog'lari, ko'chalar, bog'cha hovlilarida «jonli devorlar (ko'mko'k kichik daraxtlar) ektiladi.

Bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga va hasharotlarga qarshi kurash olib boriladi (3-ildovaga qaratsin). Aprel oyining o'talarida qashqargul, xina, nastursiya, petuniya (gullari katatkatta bog' o'simligi), jasmin, xushbo'y no'xat va boshqa bog' gullarining urug'lari sepiyadi hamda ko'chatlari o'tqaziladi. Katta gullarning ko'chatlari (qo'qongul, petunya va boshqa gullarning) 15—20 sm oralig'ida o'tqaziladi. Shu bilan birga gulning uzun novdalari chilpiyadi, ya'ni bo'yining

uzunligi uchdan birga qisqartiriladi, bu gulning yon shoxchalarining yaxshi o'sishiga imkon beradi. Yangi o'tqazilgan gul ko'chatini albatta mayda katakli leyka yordamida sug'orish tavsiya qilinadi. Yosh o'simliklarning o'sishiga xalaqit qilmasligi uchun yovvoyi o'tlar tezda yulib tashlanadi. Yer sug'orilgandan keyin ozgina qurigach, yovvoyi o'tlarni olib tashlash osonlashadi.

Gul urug'lari sepilishdan oldin, +12+20 daraja haroratta undiriladi. So'ng esa sepiyadi. Kanna, lunasvet kabi gullarning urug'lari qattiq bo'lgani uchun, bir uchi pichiq bilan bir oz qirgib qo'yiladi.

Ba'zan ana shunday o'simliklarning urug'i qaynoq suvga solib ivitiladi, keyinchalik esa sovuq suv solib aralashiriladi, bunda urug'lar yoriyadi.

Floks, delfinnum, pion singari ko'p yillik gullarning urug'lari ekishdan oldin sovutilmasa, o'smaydi.

April oyining dastlabki kunlarida yerto'lalardan kartoshkagul gullining kartoshkasi olinib, ko'zdan kechirib chiqiladi. Qurib qolganlari namlanadi va yorug'roq joyga qo'yib, vaqtivagti bilan suv sepi turiladi. Unib chiqqa boshlaganlari ajratilib, yonveridan unib chiqqan shoxshabbar bilan birga alohida joyga o'tqaziladi.

Bunday ishlarni amalga oshirishda bolalar ham jalb qilinadilar. Gullayotgan o'simliklar (nastarin, buldonej) gullagach, yangi shoxlarni yaxshi rivojlantirish uchun gulkosarlari qirgib tashlanadi. Ekin maydonlarida pomidor va boshqa sabzavotlarni ekish ishlari davom ettiriladi. Tarvuz, qovun, qovoq singari poliz ekinlari ekiladi. Dala ekinlarini parvarish qilish, g'o'zaga ishlov berish, bedani o'rib olish, texnika ekinlari va boshqa o'simliklarni sug'orish davom etadi. Profilaktika maqsadida toklar (uzum) maydalangan olingugurt bilan changlatiladi. Shuningdek, toklarga tushuvchi, O'zbe kistonda keng tarqalgan kasalliklardan — oidiumga qarshi kurash olib borish maqsadida ham bu tadbir qo'llaniladi. O'simlik shoxlarining yaxshi ko'karishi, ko'p suv berib turilishi bu kasallikka qarshi kurashishning qulay shartlaridan biridir. Oidium tokning barcha ko'k qismlarida: gullari, barglari va shoxlarida bo'ladi.

Mevasi ustida ko'plab kul rang nuqtalar paydo bo'ladi, to'qimalarning normal o'sishi natijasida yoriqlar paydo bo'ladi va meva urug'i (12 rasm) ko'rinish qoladi. Obhavo nam bo'lganida, yoriqlar mevalar chiriy boshlaydi, quruq obhavo sharoitida esa qurib qoladi. Oritqcha shoxlarni,

barglarni kesib tashlash, novdalarni chekanka qilish oidiumga qarshi kurashning muhim vositalaridan biridir.

Bu kabi tadbiri chora agrotexnika sharoitlarini yaxshilashdan tashqari shoxlarning zichlashib qolishidan asraydi va ularning orasidan shamol bernalol o'tadi. Bunda tekinox'r qo'ziqorinning yashashiga hech qanday sharoit qoldirmaydi. Toklarni (uzumni) maydalangan olingugurt bilan har 20 kunda muntazam changlab turish kerak.

Tokzorni ana shunday parvarish qilish natijasida bolalar bog'chasi uzumdan mo'l hosil olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bularga bolalarning e'tiborini jalb qilish zarur.

Mevali bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurash olib boriladi.

6.2-§. Fasllardagi o'zgarishlar xaqida tavsifnoma

2. YOZ FASLIGA TAVSIFNOMA

Birinchi iyun kalendar hisobi bo'yicha yozning birinchi kuni hisoblanadi. 22 iyun yoz faslida quyoshning eng uzoq nuqtadan o'tgan kuni bo'lib, bunda eng uzun kun va eng qisqa tun bo'ladi.

O'zbekistonda haqiqiy yoz may oyidan boshlanadi. Yoz fasli O'zbekistonda birmuncha cho'ziliadi.

Bahorda boshlangan bu jarayon o'simliklardagi meva va urug'larning pishib yetilishi bilan tugallanadi.

1.1. Obhavodagi o'zgarishlar. Iyun oyida obhavo yaxshi bo'ladi. Kurlik o'rta harorat +20+30 daraja atrofida bo'ladi. Ko'pincha yoz oylarida havo ochiq bo'lib turadi.

Iyun oyida kamdankam yomg'ir yog'adi. Shunda ham oying birinchi o'n kunligida, ko'pincha momaqaldiroq aralash yomg'ir yog'adi. Ba'zan esa hatto do'l yog'adi. Iyul oyida harorat ko'tarilib, +30°+40° o'rtasida bo'ladi. Ahyonahyon yomg'ir yog'adi.

Yaxshi obhavo sharoiti bo'lganini ko'rsatuvchi ko'pgina belgilar bor. Jumladan, ertalabki tongning zarrin nurlari quyoshning bulutlar orasidan chiqmasligi. Tuman tushadi va tezda tarqaladi, pashshalar barvaqt uyug'onishadi, tong endi yorishishi bilan oq asarlilar, qaldirg'ochlar uylaridan uchib chiqadilar va havoda baland parvoz qiladilar, chivinlar qo'ng'izlar g'o'ng'illab uchib yuradilar. Quyosh bulutlar orasiga yashitirmaydi, balki, botish oldidan to'q qizil yoki oltin rangga kiradi,

charaqlab oy chiqadi, vulduzlar moviy rangda charaqlaydilar. Ayniqsa, o'ying ikkinchi yarmida o'racha harorat pasayadi va $+20^{\circ}+25^{\circ}$ darajaga tushadi. Havoda bulut bo'lmaydi. Ba'zan avgust oxirlarida o'zina yomg'ir yog'adi.

2.2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Bog'larda o'rik, olcha, erta pishar olma va noklar pishib yetiladi. 3—4 yil ilgari o'tqazilgan mevali daraxtlar: shaftoli, olcha hosil bera boshlaydi, olma daraxti esa 4—7 yildan keyin hosil bera boshlaydi.

Ko'pgina mevali daraxtlar yil sayin emas, balki yil ora hosil beradi. Bu hosil berishning davriyligi deb ataladi.

Iyun oyida gladiolus, ajdarog'iz, chinnigul, kartoshkagul, karma, xushbo'y tamaki, delfiniullar, siniya (qizil gulli dekorativ o'simlik), moychechak, floks, petuniy, tizimgul, semizotlar va boshqa bog'gullari gullay boshlaydi, chimmashuvchi gullar, chimmovuglar to'q qizil rangda gullaydi.

Iyunning uchinchi o'n kunligida g'o'za gullay boshlaydi.

Iyul oyida, bog'larda olma, shaftoli, olcha, nok pishib yetiladi. Bolalarda pomidor, baqlajon, bulg'or qalampir singari sabzavotlar pishadi.

Qovun, tarvuz kabi poliz ekinlari ham yetiladi. Gulzorlarda qo'qon-gul, tizimgul, nastursiya, za'fargul, kartoshkagul va boshqa gullar ochiladi.

G'o'zalar yoppasiga gullaydi va ko'sak tuga boshlaydi. Makka-jo'xorlar dumbul bo'ladi.

2.3. Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Qushlarning ovozi jaranglaydi. Ayniqsa, bulbul ko'p sayraydi.

Sayroqi qushlarning tuxumlaridan madosiz jish bolalar — qushchalar chiqadilar. Ularni onalari boqadilar. Bu paytda uyasidan tushib ketgan qaldirg'och va chumchuq bolalarini tez-tez ko'rish mumkin. Ularni uylariga solib qo'yish kerak. Qush bolalarini tabiat burchaklariga olib kelib bo'lmaydi. Ular juda serovqat bo'ladi.

Qo'ng'izlar, pashshalar, asalarilar tez-tez guldangulga qo'nib turadilar. Ular gullardan nektar va chang yig'adilar.

Kapalaklar ham gullarga qo'nadilar. Barglarning quyi qismlarida hasharotlarning ignalari izini ko'rish mumkin, ular barglarning sharbatidan so'rib oladilar.

Salqin turlarda gullarda mayda hasharotlarni uchratish mumkin.

Ular tunda gullar ichida isinadilar. Ba'zi vaqtda esa, gullar ichiga tuxum qo'yadilar. Jumladan, chinnigullarning gulkosalarida tungi kapalaklarning tuxumlari topilgan.

Suzg'ich ona qo'ng'iz ham o'simliklarga tuxum qo'yadi. U ikki oy mobaynida mingacha tuxum qo'yadi. Keyinchalik tuxumdan lichinkalar chiqadi. Suzg'ich qo'ng'izning lichinkalari ikki uch oy yashaydi, ana shu davr mobaynida ikki marta tullaadi. Yozning o'rtalarida lichinkalar qo'ng'irchoqlarga aylanadi. Suzuvchi qo'ng'izlarning barcha qo'ng'izlardagi singari qo'ng'irchoq bo'ladi. Lekin qo'ng'iz lichinkasi suvdan chiqib, quruqlikda qo'ng'irchoqqa aylanadi.

Ana shu vaqtda suv qo'ng'iz oqayotgan suvdagi barglarga tuxum qo'yadi. U o'rgimchak iplariga o'ralgan holda hammasi bo'lib 50—60 ta tuxum qo'yadi. Oradan ikki uch hafta o'tgach, tuxumlardan lichinkalar yorib chiqadilar. Suvsevar qo'ng'izning lichinkasi semiz va beo'xshov bo'ladi. U yomon suzadi. Oradan ikki oy o'tgach, qing'oqqa sudralib chiqadi, o'ziga «beshik» yasaydi, ikki haftadan keyin esa, qo'ng'izga aylanadi. U quvvatga kirib olgach, «beshik»ni qoldirib ketadi va suvda suza boshlaydi.

Suv qo'ng'izini bahorda yoki yoz oxirida tutib olish va tabiat burchagida tekshiruv olib borish mumkin. Ular o't bosib ketgan hovuzlarda juda ko'p bo'ladi.

Iyul oyida qushlar tullaay boshlaydi. Ayniqsa, g'ozlar va o'rdaklarda tullaash qizg'in tus oladi. Ularning barcha yo'g'on qanotidagi katta patlarto'kilib, uchish qobiliyatini yo'qotadi. Iyul oyining oxirlarida qushlarning sayrashlari kamaya boshlaydi. Qush bolalari esa mustaqil hayot kechira boshlaydi.

Bu vaqtda ko'pgina kapalak va chigirtkalar paydo bo'ladi. Chigirtkalar himoya ranglari (ko'k ranglari) bilan deyarli ko'zga tashlanmaydilar. Ularni ko'pincha ko'k o't, shoxshabba va daraxtlarning ustida ko'rish mumkin. Ular orqa oyog'larining yordami bilan kattakatta sakrashlari, shuningdek, o'zlarining pirlashlari bilan bolalarning diqqatini jalb etadilar. Ularning ikki juft qanoti va uzun mo'ylovi bo'ladi.

Toshkentda kechki paytlarda uylarning devorlarida kaltakesaklarni uchratish mumkin. Ular qushlarning sayrashlari kabi chirtillab, o'z yoniga kapalak, chivin va mayda chivinlarning uchib kelishlarini poylab yotadilar. Avgust oyida, ko'kgarg'a, jargaldirg'och, ko'rkunaklar singari ba'zi bir qushlar uchib keta boshlaydi. Laylaklar Toshkentdan sentyabr

oyida, Butun O'rta Osiyodan esa oktyabr oylarida uchib ketadilar.

Avgust oyida hali kapalak, minachi va qo'ng'izlar bo'ladi.

2.4. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Iyun oyida suv havzalaridagi italiqlar yosh qurbagacha va choi baqalariga aylanadilar. Qurbagalar suv havzalarining o'zida yashayveradilar, cho'l baqalari esa qirg'oqqa chiqadilar, ekin maydonlari va bog'larga joylashadilar.

May — iyun oylarining oxirlarida sahro kaltakesaklari (3—6 tadan) tuxum qo'ya boshlaydilar. Iyun oyining oxirida sarig kaltakesak 8—10 tagacha tuxum qo'yadi.

Yovvoyi hayvonlarning ham bolalari, jumladan, bo'ri bolalari ulg'aya boshlaydi. Yagorida ko'rsatib o'tilganidek, bo'ri bolalari 5—6 hafta ona suti bilan ovqatlanadi. Oltinchi haftadan boshlab astasekin go'sht yeyishga o'tganadi. Bo'ri bolalari katta hayvonlar singari ko'p suv ichadigan bo'ladi. Shunday voqealar ham uchraganki, buloq suvining qurib qolishi natijasida ko'pgina bo'ri bolalari nobud bo'lgan. Yozning ikkinchi yarmida bo'rilar mol va yovvoyi tuyoqlilar: jayronlar, arxar (yovvoyi qo'y)larga tez-tez hujum qilib turadilar.

Iyun oyida tuyalar ham tug'adi. Yosh bo'taloq odatda nimjon bo'ladi. Mahalliy aholi uni o'z utovlarida saqlaydi, kigizlarga o'trab, quyoshdan panalaydi. Bo'taloq bir oz o'sgandan keyin, uni soyasolqin yerga boglab juda ehtiyoq qilib boqadilar. Faqat tunlari uni bo'shatib, onasining yonida qoldiradilar. Ona tuyalar o'z bolalariga juda g'amxo'r va mehribon bo'ladi, hatto bolalarini emizish uchun ataylab yaylovlardan kelib turadilar.

Iyun — iyul oylarida ona echkamar qoyalarning yoriqlariga 1 — 2 tadan bir necha marta tuxum qo'yadi. Iyul oyining oxirida yosh kaltakesaklar tuxumdan chiqadilar, shuningdek, sahro yosh ilonquyruqlari ham paydo bo'ladi. Yaylovlarda dumbali va qorako'l qo'ylarni boqish davom etadi. Dumbali qo'ylarda moy to'planadi.

Avgust oyida yosh toshbaqalar paydo bo'ladi. Ular ko'rinishda juda kichkina bo'lib, bo'ylari 3057 mm ga etadi. Toshbaqalar juda sekin o'sadilar. Tuxumdan chiqqach, ular qum orasiga kirib ketib u yerda kelgusi bahorgacha uxlaydilar.

Avgust oyida tipratikanlar 5—7 tadan bolatug'adilar. Ular tug'ilganda ko'zlari ko'r, tanasi maydachyda qisqa minachalar bilan qoplangan bo'ladi. Tipratikanчалar ulg'ayishi bilan ularning minachalari o'sa boradi, qattiqlashadi va to'q qo'ng'ir tus oladi. Tipratikanlar ko'pgina

yovvoyi qushlar va hayvonlar (uktilar, tulki) uchun yemish bo'ladi. Yozda sahrolarda qo'sho'yoqlarni ko'rish mumkin. Ular odarda qorong'i tushishi bilangina uylaridan chiqadilar. Ba'zan kunduzlari ular qum oralariga kirib oladilar. Qo'sho'yoqlar har turli ovqatlar: sahro lolalarining ildizlari, g'ozoyi, g'allasimon o't urug'lari bilan ovqatlanadilar. Shuningdek, ular qo'ng'iz, qurt, chumoli va kalta-kesaklarni bajonu dli yeydilar. Ular, agar yonatroflarida polizlar bo'lsa, tarvuz, qovoq, qovunlarni yorib urug'larini yeydilar. Ba'zan bod-ringlarni, karam, no'xat va sabzi barglarni yeydilar.

Qo'sho'yoqlarning ko'pgina dushmanlari bor: tulki, bo'ri, it, bo'g'ma ilon, boyqushlar shunday hayvonlar jumlasidandir. Xavf tug'ilib qolgan taqdirda u ilon izi qoldirib sakraydi va birorta teshikka yashirinishga harakat qiladi. Yoz o'rtalarida qo'sho'yoq 3—6 ta bola tug'adi, bolalari uzoq vaqtgacha onasining yonida bo'ladi.

Avgust oyining oxirida bo'ri bolalari o'sib yetiladi. Ular ko'pincha qorong'i tushgach va tun paytlarida uy hayvonlarini ovlaydilar. Ba'zi hollarda uy hayvonlariga kunduz kunlari ham hujum qiladilar, lekin aholi yashaydigan punktlardan olisda boigan joylardagina shunday qilishlari mumkin. Chai bo'risi chorvachilikka zarar keltiradi.

2.5. Qishloq xo'jalik ishlari. Iyun oyida kunning jaziramasini va havoning quruq bo'lishi ko'pincha bir yillik o'simliklarning gullash davrini qisqartiradi. Biroq o'z vaqtida sug'orib turilsa va oziqlantirilsa, gullash davri birmuncha uzayadi. Shuning uchun gullarni (ertalab va kechki soatlarda) har kuni sug'orib turish kerak.

Iyun oyida va undan keyinroq bog'larda olma daraxtlarini zararlantiradigan qurt kapalaklar paydo bo'ladi. Olmaning ichi kapalak qurti uchun ishonchli uy, zahiradagi ozuqa manbai bo'lib ham hisoblanadi. Qurtlagan olma yerga to'kiladi, uning ichida qurtchalaro'mtalab chiqadi. Daraxt tanasi orgali o'mtalab chiqib, yangi pishgan olmani topib, uning po'stlog'ini kemirib, ichiga joylashadi va o'sha yerda yashay boshlaydi. Shuning uchun to'kilgan olmalarni tezda terib olish kerak, aks holda qurt yana daraxt ustiga o'mtalab chiqib yangi olmalarni zararlay boshlaydi.

Iyun oyining oxiri va iyul oyining boshlarida kapalaklarning ikkinchi avlodi paydo bo'ladi, ular uzun urug'lari bilan ovqatlanadilar.

Chiqqan qurt mevalarning ustida ochiq holda, mevaning bir yerini chuqurcha qilib olib yashayveradi. Keyinchalik mevaning yumshoq

joyini yeb o'sha joyda yashaydi. Yosh qurtlar bir mevadan ikkinchisiga teztez o'tib turadilar va o'z uychalari atrofini yupqa iplar bilan o'raydilar. Qattiq zararlangan mevalar to'kiladi. Uzunlarning xomtok qilinishi ana shu zararkunandalarni yo'qotish imkonini beradi.

Iyun oyidan oktyabr oyigacha tut qurtlarini qirib tashlashga kirishish kerak. Buning uchun tut daraxtlarining tevarakatroflarini qazib, yum shatish lozim.

Iyun oyida bog'larda ertangi olma, shaftoli, olcha, gilos va o'riklarni yig'ish ishlari boshlanadi. Polizlarda ertangi pomidor, garmdori va baqlajonlarni yig'ishtirish boshlanadi. Bolalar bunday ishlarda qatnashadilar.

Yozda havo issiq bo'lgan taqdirda kechki payt daraxtlarga, ko'kat devorlarga suv sepiyadi. Shuningdek, daraxt tanalari yonlaridan o'sib chiqqan mayda shoxshabbalar qirgib tashlanadi, ko'kat devorlar kesib, tekislanadi. Bog'lar va polizlarda hosilni yig'ibterib olish ishlari boshlanadi.

Avgust oyi — sabzavot va mevalarning g'araq pishgan oyidir. Bu oyda, uzum, shaftoli, olxo'ri, olma va boshqa mevalar ko'plab pishib yetiladi. Polizlarda esa qovuntarvuzlar mo'likoi bo'lib yetiladi, dalalarda pomidor, baqlajon va bulg'or qalampiri pishadi. Avgust oyida paxta terimi va boshqa yig'imterim ishlari boshlanadi.

Dalalarda g'o'zalar, bedalar, kechki makkajo'xori va qish uchun tayyorlanadigan kartoshka hamda boshqa sabzavotlarni parvarish qilish ishlari davom etadi.

Avgust oyida gulzorlarda gullarning urug'larini yig'ish ishlari boshlanadi. Bu ishda bolalar ham qatnashadilar. Yaxshi rivojlangan, sog'lom o'simliklarning urug'lari yig'ib olinadi. Urug'lik uchun hamisha dastlab ochilgan gullarning urug'lari olib qo'yiladi. Ularni kesib qo'ymaslik maqsadida ilgariroq birorta aniq lenta bilan ajratib belgilab qo'yiladi. Bunday gullarni yoriqlar bilan ham belgilab qo'yadilar. Bu yoriqlarga o'simlikning nomi, navi, rangi yozib qo'yiladi.

O'simlik to'la pishib yetilgandan keyingina, uning urug'i yig'ib olinadi. Dekorativ o'simliklarning sarg'aya boshlashi yoki qo'ng'ir tusga kirishi mevasining pishganligidan dalolat beradi. Gullarning yaxshi urug'iaridan bebahra bo'lmaslik uchun ularning pishib yetilishini diqqat bilan kuzatib borish kerak, chunki ular pishib yetilgach, yerga to'kilishi va shamol bilan uchib ketishi mumkin.

Ayniqsa kapalakguli, xinani, xushbo'y no'xat, kartoshkagul, gladiolus, floks singari gullarni kuzatib borish kerak. Ushbu o'simliklarning yetilgan urug'lari har tomonga sochilib ketadi. Ko'pgina gullarning umg'lari uchuvchan bo'ladi. Gullarning urug'lari quyoshli kunlarda, tonggi shudring qurigachgina yig'ishtirib olinadi. Agar yig'ilgan urug'lar nam bo'lsa, ularni quritish kerak.

Ko'k mevalar va urug'larni turlari va navlariga qarab dokadan tikilgan xaltachalarga solinadi. Urug'lar solingan xaltachalar ustiga urug'ning navi, yig'ib olingan yili ko'rsatilgan yoriqlar yopishtirilgan bo'ladi. Xaltachalar ichiga urug'larni zichlab joylashtirish yaramaydi, chunki havo harorati ko'tarilgan taqdirda urug'lar buzilishi va namligini yo'qotishi mumkin.

Urug'lar solingan xaltachalar kanop bilan bog'lanadi va qumq, shamol yaxshi kiradigan binoga osib qo'yiladi.

Avgust va sentyabr oylarida vaqti vaqt bilan o'simliklarni sug'orib turiladi. Ko'pincha bunday ishlarga katta yoshdagi bolalar ham jalb qilinadi. Qishloq xo'jalik zararkunandalariga va ko'k o'simliklarning kasalliklariga qarshi kurash ishlari olib boriladi.

XULOSA

Tabiat — bolani ma'naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbaidir. Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo'ladi. Ularni yam-yashil o'tloqlar, anvoi gullar, kapalaklar, qo'ng'izlar, qushlar, hayvonlar, suzib yurgan bulutlar, pag'a-pag'a yog'ayotgan qor uchqunlari, jilg'a va ko'lmaklar o'ziga jalb qiladi. O'simlik hamda hayvonotlarning xilma-xil olami bolalarda tabiatga nisbatan jonli qiziqish va havas uyg'otadi, ularni faoliyatga undaydi. Tabiat bilan mulog'otda bo'lish bolalarda atrof-olam haqida realistik bilim, jonli mavjudotga insoniy munosabatta bo'lishni shakllantirishga yordam beradi.

Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o'rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatta bo'lishni tarbiyalash maktab-gacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatta bo'lishni tarkib topirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdiridagina ular tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik va g'amxo'rona munosabatta bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga, jonajon o'lka ona-Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi.

Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim tashkilotlarida murg'ak qalbarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Q.Xaydarov, S. Nishonova. Tabiatshunoslik asoslari va bolalarni atrof-tabiat bilan tanishtirish. T.: O'qituvchi. 1992.
 2. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
 3. M.M. Markovskaya. Bolalar bog'chasida tabiat burchagi. 4. A.To'xtayev. Ekologiya. T.: O'qituvchi. 1998.
 5. N.Jo'raev va boshqalar. "Ekologik huquqi". T.: Adabiyot jam'artmasi. 2001.
 6. X.J.Djabborova. "Tabiat bioan tanishtirish metodikasi". T.: TDPU 2002.
 7. D.Mutalova, Z.Shanasirova, O.Yusupov, B.Tursunboyev. Maktabgacha ta'limda ingliz tili. —T.: «BOOK TRADE 2022» nashriyoti. 2022. — 104 bet.
 8. Z.Y.Shanasirova. Tabiatni tanishtirish nazariyasi va metodikasi. Darslik. — Toshkent «BOOK TRADE 2022», 2022. — 102 b.
 9. 3.Ю.Шанасирова "Дидактические игры для ознакомления дошкольников с растениями" методическое пособие ТОЧГПИ. 2020 год
 10. D.A. Mutalova. Maktabgacha ta'lim tashkilotida interfaol o'qitish metodlari "KLAFTER" metodik qo'llanma TVCHNDP12021yil
 11. R.H.Nosirova «Aqliy qadam» maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun metodik uslubiy qo'llanma.
- Qo'shimcha adabiyotlar**
10. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017. — 488 b.
 11. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, O'zbekiston, 2016.- 56 b.
 12. Mirziyoev SH.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.
 13. "O'zbekiston", 2017. - 48 b.
 13. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining

2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11

14. 2017-2011 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

15. SH.A.Sodiqova, M.A.Rasulxo'jaeva. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: Fan va texnologiya. 2013.

16. Djaborova X.D. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.

17. A.G.Grigoryans. "Bog'chada ekologik ta'lim tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.

18. O.U.Xasanboeva, X.J.Djaborova. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: Cho'ipon. 2007.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TABIAT HAQIDA TUSHUNCHA	7
1.1-§. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi, maqsadi va vazifalari	7
1.2-§. Sharq va g'arb olimlarining tabiat haqidagi qarashlari	25
II BOB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH VAZIFALARI VA METOD, VOSITALARI	32
2.1-§. Tabiat bilan tanishtirishning asosiy uslublari	32
2.2-§. Tabiat bilan tanishtirishning ish shakllari va o'ziga xosligi	39
2.3-§. Ekskursiya	41
III BOB MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH MASHG'ULOTLARINI REJALASHTIRISH VA TASHKIL QILISH	45
3.1-§. Istiqbolli reja, Unda faslchilik prinsipidan foydalanish	45
3.2-§. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jonli va jonsiz tabiat bilan tanishtirish usullari	48
IV BOB "ILK QADAM" DASTURIDA "TABIAT BILAN TANISHTIRISH" BO'LIMLARIDA BOLALARNI TABIAT HAQIDAGI BILIMLARINI O'ZLASHTIRISHDA O'ZIGA XOSLIKLANI	57
4.1-§. "Ilk qadam" dasturida "Tabiat bilan tanishtirish" o'zlashtirishida o'ziga xosliklari va tamoyillari	57
4.2-§. Maktabgacha yoshdagi bolalarni Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari	63
4.3-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini o'tkazish va tahlil qilish	65
V BOB TABIAT VOSITASIDA BOLANI XAR TOMONLAMA BARKAMOL QILIB TARBIVYALASH	73
5.1-§. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari	73

5.2-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat burchagini tashkil qilish.....	84
--	----

VI BOB BOLALARNI YIL FASLLARI BILAN

TANISHTIRISH.....	95
--------------------------	-----------

6.1-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni yil fasllari bilan tanishtirish bo'yicha ma'lumotlar berish.....	95
6.2-§. Fasllardagi o'zgarishlar xaqida tavsifnoma.....	109

XULOSA.....	116
--------------------	------------

ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	117
----------------------------------	------------

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliquliyeva

Musahhili: M. Yunusova

Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 1961. 07.04.2022.

Bosishga ruxsat etildi 26.12.2022.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'oz. "Times New Roman"

garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 7,5.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 162.

«BOOK TRADE 2022» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzili: Toshkent v., Chirchiq sh., Madaniyat MFY,

Saodat ko'chasi, 17-1.